Г. КОСИНКА

ПОЛІТИКА

ВИДАВНИЦТВО ПИСЬМЕННИКІВ

Г. КОСИНКА

ПОЛІТИКА

ОПОВІДАННЯ

В-ВО «МАСА» КИЇВ

[891.79-3]

Київський Окрліт ч. 20451
Трест „Київ-Друк“
6-та друк., вул. Леніна 19
Зам. 321—3000. 1927.

ПОЛІТИКА.

— Три годи не пив з багачами за одним столом, три годи з родом не гуляв, як на ножах був, а сьогодні, виходить, поїду колядувати?.. Не годиться наче так, та поїду на злість, побачу, яку то політику мені шуряки мудрі з тестем заспівають!..

Швачка стояв коло столу, як той дружко на весіллі: шапка заломлена набакир, на вусах краплини води, а широка долоня руки лягла на стіл так сильно, що захиталося світло каганця в хаті.

Жінка щебетала, раділа:

— Хіба ти проп'єш своє старостування? — обережно засміялась вона, розстеляючи на столі свою дівоцьку тернову хустку.

— Не вік-же гризтися з людьми да комнезамів своїх захищати...— виводила вона далі, кінець тій хустці розглажуючи, а на Швачку пильно вдивлялася, думала: „хоч-би не розсердився!..“

Та Мусій Швачка сміявся:

— О, знов за батькову землю жаль підсокирюється! Пропало вже навіки, Мар'яно, шість

десятин; взяли ту землю мої комнезамщики як зубами! А зате ніхто не гавкне, ніхто, що Мусій Швачка неправильну політику робить... Ну, скажи мені, хто докаже неправильну політику?!

Слово „політика“ вразило Мар'яну: це так дражнили на селі її чоловіка, що ліпив иноді оте слово, туди де й не слід було... Вона махнула рукою:

— Служив їм, служиш, а дяка? Ворогів нажив півсела—оце така заслуга; не бійся, як здихала я з дітьми, коли ти тікав з комуною, батько, спасибі їм, за рядно аж три пуди жита дали...

— Ого,—засміявся Мусій,—да такої ласки, западеться вона, в цигана можна доскочити, не то в рідного батька! Правда, дочко?—запитав він жартома на полу свою Степанидку, дочку найстаршу.

— Правда,—одказала та батькові, на матір глянувши.

— Правда!—підхопила Мар'яна,—що ти зарічана дуже.

— В батька вдалася!—рубнув Швачка, а Степанидка на це засоромилася—замовкла.

Хотіла ще Мар'яна сказати чоловікові про те, що всі багачі на селі лають не тих, кому він землю понарізував, а тільки, мовляв, його, Мусія Політику, що збувся десь на Перекопських дротах двох пальців, а коли не пошанується—голови одбіжить, та не сказала: так хотілося поїхати їй до роду!

— Ти вже хоч там, у батька, перед зятями, про свою політику не згадуй,—а то ще наб'ють з доброго дива,—застерегла вона чоловіка, а сама, схвильована, ждала, що він скаже на це.

Тоді Мусій простяг на світло каганця свою ліву руку, де випиналися дві маленькі кукси з пальців, і сказав не на жарт тверде слово:

— Хай не забувають, що Політика одбіг під Перекопом два пальці з лівої руки, зате права ціла, а за стрільбу сам цар Микола медаль видав!..

Він полапав праву кешеню, де справді лежав плискуватий бравнінг—здобич Перекопської перемоги, і, кинувши жінці—„я-ж запрягаю“—вийшов на двір.

... — Ой, гарячий ти, Мусію, та клепки не хватає!—сказала сама собі Мар'яна, зідхнувши важко.

І вона мовчки зодягала чорний корсет, спідницю кубову та ще сорочку з дрібним вирізуванням, ту, що колись була дівувала в тій сорочці Мар'яна...

Задумалася над сорочкою з вирізуванням—дівоцтво згадала: „гей, кіньми не догнати, золотом не скупити літа тії“.

Її очі впали на Степанидку — осміхнулася своїй думці:

— Ого, ще п'ять год прокує зозуля, а ти, мамо, за скриню подбай...

— Не їдьте ви на ту коляду,—незадоволено промовила Степанидка.

— Не можна так, дочко, треба-ж діда провідать... Він-же нам хліба колись давав,—ще раз нагадала Мар'яна.

Дочка замовкла. Вона пам'ятає той хліб, коли принесла мати три пуди (по дорозі в топчаку змолола), та зразу-ж замісила житніх перепічок, викотила їх на столі, ще й маківкою позначила; а сама плакала—плакала, примовляла: „хай-би чужі на рядно минжували, а то рідні в заставу беруть одежу—не вірять...“ Мати тоді зарікалися, подумала дівчина, ніколи до багачів на поріг не ступати...

— Вам нічого, а з батька будуть насміхатися...

— Ет, видумуєш та старуєш! одказала їй Мар'яна.

— Хто з нас буде сміятися? На кутні, дочко, він засміється.

Мусій стояв на порозі в кожушку, критому зеленим англійським сукном (це ще з тієї врангелівської шинелі, що з-під Перекопу достав),—казав:

— Наша політика тепер—не сміятися з бідних, бо сам бідним зостанешся, правда, Мар'яно? Діла йдуть, контора пише, гай-го!

Швачка хотів пригорнути з невідомої йому самому радости Мар'яну, але стримався й тихо погладив шовкове волосся Степанидки.

— Що нам багачі, Степанидко?

А Мар'яна запишавшись, своє слово додала:

— Старців контора ваша буде писати.

— Старці—старцями, а ти по-дурному сердишся! Краще—зодягайся скоріше,—вимовив з якоюсь нетерплячкою Мусій, і Мар'яна мовчки зодягалася.

У товсту хустку запиналася, нав'язувала пирогів, коло дітей припадала, а коли все, здавалося, поробила, тоді стала посеред хати:

— Спіть-же діти... Ну, господи благослови!

— Та вже, каже, поблагословив!—пожартував Швачка й накинув стару шинелю на плечі—велика тінь його постати одбилася світлом на комині.

— Спіть-же, діти,—промовив він Мар'янині слова, лапнув правою рукою за кешеню і—вийшов з хати.

Виїхали Швачки за ворота на зоряну дорогу. Під полозками кипить мороз, пару з рота вириває, а кінь бреде заметами сніговими, і сніг курить під його копитами, мов золотий пісок.

Мар'яна сидить на санях, наче та молода на посаді—щаслива; їй здається, що от-от доскочить вона з чоловіком того щастя, коли рід її багатий не буде вже братися на Мусія, як харпака останнього—„політикою“ не вкорятиме, а

сестри—не зідхатимуть на базарі— „ой, бідна сестро“,—і раді-раді, що вони не такі як Мар'яна, а багатирки! Ні, хай ще пройде рік—другий, думає Мар'яна,—а ми (за Мусія мислить) зіпнемося на ноги... І вона мимоволі гордує та пишається своїм чоловіком.

Вона солодко мріє, і мислі її, спотикаючись, біжать у минуле...

Справді, били її поляки за Мусія, багачі виселяти із села хотіли—всі так в'їлися, а зайшла комуна—прийдіте поклонімося Мар'яні! Наче великдень їй настав, і світ поширшав... боялися чоловіка, що землі комнезамам роздавав, і лащилися та піддобрювалися до Мар'яни—не пособилося...

— Така політика, дядьку Андріяне,—казав Мусій, коли виводив був бика з Андріянового двору: розкуркулювали в пень.

— Сам ти п о л і т и к а, чуми чорної гірша,—була відповідь Андріянова, і Мусія продражнили на селі Політикою... Андріяниха хватала на дорозі за роги бика, кричала:

— Убийте мене, розсукині сини, а скотини не ведіть з двору!..

— Політика,—сміялися комнезамщики з Мусієм, і бик, звісивши долу товсту шию, пішов, мов арештант той, попереду. Четвертий рік тому, а не забула Мар'яна...

— Такі якісь думки чудні верзуться,—подумала.

— Чого це ти зашилилася, мовчиш?—запитав Мусій жінку, стьобнувши різко батогом коня.

Опленчаки-сани заточилися під якусь лісу, кінь підкинув їх—висмикнув під горбик; далі дорога прослалася рівна, засіяна синіми смугами од місяця, мов хто полотна прослав білити. Сніг під саньми рипить, а з-під копитів коня, здається Мар'яні, вилітають ухналі—дивні такі—срібні, сині, золоті... Добре їде під гору кінь Мусія Швачки!

— Це я згадала,—каже Мар'яна, нахиляючись до чоловіка,—Андріяна: вони-ж тепер з батьком свати; він, мабуть, теж приїде колядувати?..—Вона запитала про Андріяна з якимось невідомим їй острахом.

— Да, це—свати, аби чорт їх ухватив!—жартома одказав Мусій, і їхали якусь часину мовчки.

— Це вже Степанидка заснула,—мовив нарешті аж за селом Швачка. Додав:

— Ех, їду оце на страменіє: ну, скажи, яка там мені гульня буде, коли кругом сичатимуть, мов гади: „комуна“ родається, старці очі вгору підводять“...—І Швачка не витримав—вилаявся гидкою лайкою. Далі вдарив з люти коня, той рвонув копитами замета й помчав сани з усієї сили. Мар'яна мовчала.

Уже в'їздили на панські землі, де стояли ще нескінчені нові хати, занесені великими валами снігу; одна з них, щасливіша, накинула на себе

якусь дранку з гречаної соломи, у вікні—синє світло чи каганця, чи лямпадки—блимає, гасне; а друга хата, через дорогу, виставила голі причілки, і зіяла чорними ямами невставлених вікон.

Кінь, добігаючи до цієї хати, раптом спіткнувся і злякано захріп; Швачка смикнув його назад—зупинив.

Мар'яна цокала з переляку зубами, Мусій обережно, тихо якось, витяг з кешені револьвера, але скрізь—мертва тиша.

Світло в хаті раптом спалахнуло—раз, другій, і за третім—погасло; кінь-же стояв на місці та гріб копитом сніг... Швачка пробіг трохи наперед, і нахилившась над якоюсь чорною плямою, раптом голосно загукав:

— Кіт замерзає! От бідний, не попав до хати, а тепер колядує!..

Він підняв на руки холодного, ще живого, переляканого кота, що дряпнув його за руку, і приніс до саней; Мар'яна, схвильована з такої зустрічи, пошепки казала:

— Кинь його к чорту отуди в сніг—це хтось нарошне кинув! На зло...

— От дурна!—засміявся Швачка:—чого-ж йому, товаришку, пропадать?..

Він положив кота собі на коліна, прикрив його, і, ховаючи до кешені револьвера, сказав жінці:

— Подарую Андріяну за бика... Уяви: не забув ще й досі розкуркулювання!.. Н-но!—гукнув Швачка і смикнув віжками коня.

До хутора лишалося ще дві верстві. Різдвяна ніч, кована зорями, стояла в степу пишна й красна.

Кінь, коли повернув його Швачка на шлях до хутора, де світилися у вікнах ясні, веселі огні,—бальоро пішов риссю, сани зарипіли полозками по чиємусь свіжому сліду, і тільки вітер шумів назустріч... Швачка під'їздив з Мар'яною до тестя.

Уже вималювалися темно-синіми силуетами на заметах снігу дві скирти соломи, засніжені тополі стояли, мов якась казкова сторожа, а сад при дорозі зацвів, мов бузок, інеєм...

— Колядують,—сказав Швачка, спиняючи бистру ходу коня.

Його голос—різкий на морозі, наче підкинув на санях Мар'яну; вона цілу дорогу тільки й думала про зустріч з багатим родом, боялася за чоловіка—такий він якийсь у неї „од серця"—слова не зважить, і—запальний...

Мусіє, я тебе молю, вимовила вона, коли під'їздили до двору батькового,—не сварися з ними за свою політику, хай на людях, а тут...

— Чого ти боїшся?—образливо одказав їй Швачка—Чи я маленький, чи не знаю, де сказати, а де змовчати?!

— До чого-ж ти вже злишся? — лагідно промовила Мар'яна, і на її очах забриніли сльози; а одна сльозина, наче мороз її викотив з ока, тихо впала на коліна чоловікові.

— Викинь того чорта! — і вона вхопила рукою за шерсть кота, що той давно задубів уже од морозу на Мусієвих колінах, і він його мовчки струснув з ніг на синій сніг.

... — А благословіть колядувать?.. — гукнула Мар'яна до високої чоловічої постати, що вийшла з хати.

Хтось хрипло поблагословив, одчинив ворота, і коли сани Мусія Швачки зупинилися під скиртами соломи, — мовив:

— От мороз, Мусіє Степановичу, аж пече! Колядникам не повезло сей-год... Правда, совєтська власть коляди не признає!..

Мусій мовчки розпрягав коня, накривав його старою шинелею; а Мар'яну на порозі зустрічала мати:

— Загордувала, дочко, наче десь за морями живеш... А тут весь рід з'їхався: колядують.

Мар'яна заплакала і, спам'ятавшись, витерла сльози — обличчя в молодиці з морозу мінилося червоними яблуками на щоках, тонкі губи були міцно стулені, — і лянтар намиста звисав на повногрудих персах. Вона піджидала в сінях Мусія: ніяково без чоловіка самій заходити в хату.

Ой гула-гула крутая гора...
Святий вечір, добрий вечір...

У хаті колядували; ще тверезі були, і голоси жіночі гули соромливо — ніхто не співав на всю гортань. Отак на одній ноті загула пісня колядка про круту гору, засіяну шовковою травою, — і коли переступили хатній поріг Швачки, — завмерла.

— Оце добре, — сказав із-за столу Андріян, що сидів був поруч з Мар'яниним батьком: — це добре... Мусій Степанович навчить вас по совєтському колядувать!..

І він, хитро усміхнувшись, моргнув до жінок, що колядку заспівували; та гості повернули голови до дверей, — жінки втопили очі на Мар'яну, а чоловіки суворо віталися з Мусієм.

— Дав господь празник — усім празник, — приказувала Мар'яні мати, ніби виправдувала її перед родом; а Мусія зятем дорогим величала, аби сварки якоїсь не було, і змітала полою корсета місце на лаві — запрошувала дочку та зятя до столу сідати.

На столах стояла у великих, мальованих тарілках страва; два ковбики в мисках лежали ще непочаті, а самогон, заправлений цитринами, аж сизо-жовтий — такий мутний, займав на столах найпочесніші місця.

Гостей було повна хата; чотирі зяті з жін-

ками — сестрами Мар'яниними, сиділи вже за столами; Андріян Кушнір—сеат батьків—сидів поруч свого сина, і займав місце на покуті — почесне місце, бо, правду сказати, Кушнір з усіх гостей найбільший багатир тут був; куми та рідня близька й далека мали місце за Мусієвим столом, і здивовані були, що такий запеклий уже комуніст, як Швачка, а приїхав до тестя колядувати!

— Дай-же, боже, і пшениці щоб родили, і діти красно на миру ходили!—примовила мати до Мар'яни чарку. Мар'яна випила, а мати налила другу чарку Швачці, казала:

— Хоч за тебе, сину, поляки ребро мені переломили, та кров моя за тобою, і в роду, виходить, всі ми рівні...

Вона обвела очима гостей—всі мовчали. Кушнір осміхнувся у вуса чорного, а коли Швачка випив з тещою по чарці, та ще стара хлюпнула недопитий самогон під стелю,—загукав:

— Е, так не годиться! Теща зятя коськає, а ми в порожні чарки заглядаємо!..

Тоді всі якось веселіше загомоніли, чарки задзвонили, а студентка, дочка найстаршої сестри Мар'яниної, пишно до столу Швачки підійшла, привіталася.

— Мене з ВУЗУ за куркулівство викинули— idiотизм якийсь! Дев'ять років на гімназію витратила, і прошу—дочка куркуля!

— Виходь заміж за комуніста—не викинуть!—гукнув здалека Кушнір.

— Хай вийде, чи з лахміттям з хати не викурю, —гордо мовив кремезний, припухлий на обличчі, батько студентки.

Швачка, допивши для сміливости третю чарку—не втерпів:

— Просте дуже діло, небого: така більшовицька політика—вчилися колись багаті, хай ще бідні розуму доскочать!

— Пхи, яка-ж тут політика?..

Кушнір: — Правильно, Галино Дмитровна! Адійотизм, а не політика!

І всі на слова Кушніреві засміялися; Швачка хотів був підвестися з-за столу, хотів покинути таке гостювання,—але його заспокоювала Мар'яна, переконувала, що не слід на сміх та поговір з гостей виїздити...

Ой чарочко, чарочко, виновая...

Затягла якимсь тонким сопраном молода жінка; а дальші слова пісні проказав Кушнір,— тільки не співали цю пісню, бо—святий вечір— не годиться такі пісні співати.

Всі, на диво, припрошували студентку, аби заспівала української. Дівчина сміялася, а стара Кушнíриха, вирівнявшись за столом, з гордістю промовила:

— Заспівай мені тієї Вкраїни, хай хоч сина згадаю, що комуна за Петлюру вбила...

Студентка почервоніла, очі долу спустила, косо глянувши за стіл, де мовчки, насуплений сидів Швачка, і—не співала.

— Роде мій, дорогий! Свахо!—гукала Мар'янина мати до Кушнірихи:—били комуну, й вона била—не згадуймо; а не треба святого вечора бучу якусь здіймати!..

— Я, свахо, не здіймаю бучі,—я прошу онуку вашу, хай мені Вкраїни заспіває...—і Кушніриха заплакала.

Її заспокоювали гості, син суворо нагримав, і все, здавалося, знову було по старому; жінки заколядували, вихваляючи гостинність господаря з господинею, Христа—дитя малеє—славили, і хата гула радощами за теє дитя.

Мар'яна сиділа, мов на голках; сестри сухо з нею привіталися, а найменша, що за Кушніровим сином була, пальцем на її хустку показала, наче хотіла сказати: „десь з чужої комори—виплакана хустка", і так гірко та боляче було Мар'яні, що ковтнути слину трудно—боялася розплакатися.

...— Да не бійся ти, дурна, співай!—це батько мовив до студентки.

Та одкинула свої стрижені, кучеряві коси з маленького лоба, і пристукнувши об долівку тонкої, панської роботи, черевиками,—гукала до гостей:

— А давайте заспіваємо „Застеляйте столи", знаєте? Студенти так люблять на вечірках цю колядку народню, так захоплюються...

— Вони Інтернаціонал теж як бугаї ревуть!—вимовив зо-зла Кушнір, і казав сватові, Мар'яниному батькові:

— Чув цих студентів у поїзді, як на святки їхали—полівка, свату, а не люди!

— А правда, Мусіє Степановичу, що комуна вже торговлю дозволяє?

— Дозволяє,—незадоволено відповів той.

— Уже закон,—продовжував голосно Кушнір,—є такий, що не імеєш права собственность трогать—о!

Всіх зацікавила новина, що її сказав Кушнір, і ніхто з гостей навіть не думав співати; студентка вже розкрила була рота, де біліли гарні, мов розлузані горіхи, зуби, і так застигла, а спам'ятавшись лизнула губи й сіла коло Швачки.

— Мені дядя посвідку незаможницьку дасть, правда?—поспитала вона Мусія.

— А дядя в тюрму піде по-твоєму?—відповів не в тон Швачка. Студентка пхекнула.

— От, Мусіє Степановичу, четвертий,—казав через стіл до Швачки Кушнір,—год пройшов, як ви комуні бика, спасибі вам, взяли в мене, а я—не забув! Умру—не забуду: грабіж...

— Я вам кота хотів сьогодні подарувати за того бика, та здох дорогою!

— Ти ще молодий так мені одказувать...

— А як-же треба одказувати? Підлизуватися, правда?

Сварка от-от мала закипіти; Швачка сидів блідий, його ліва рука, з куксами на пальцях, тремтіла, очі бродили стуманілі по кутках хати; Мар'яни вже не було коло його—їй чимось докоряла менша сестра, Кушнірівна.

Швачка встав, похитуючись, з-за столу і тихо вийшов на двір.

Була глупа ніч. Зорі надулися—такі повні-повні, а місяць червоним півколом—на вітер—обведений, і все дворище, аж ген-ген далеко на полях заюжилося снігом...

— Дме на завірюху,—подумав мляво Швачка і підійшов до стайні. У його коня впала додолу шанька з вівсом,—він довго шукав по-темному, і коли знайшов її підбиту ногами під ясла,—пожурив коня:

От дурило ти! Голодний тепер?..

Кінь заїржав, стукнувши копитами об поміст.

— На, на,—приказував Швачка, надіваючи шаньку коню на голову:—попоїси трохи, та рушимо додому, хай не сичать гади! Політика, брат, наша їм не наравиться! Зраділи як: торговлю дозволено, а Кушнір уже й лапи простяг—землі хочеться... На груди-б тобі землі насипать, зараза!

Кінь хрумкав овес, десь хропла в теплому сажку свиня—Швачка постояв та послухав—смачно спить!

Пішов назад до хати; голова йому похитувалася—був на підпитку, а рідко пив горілку.

Коло сінешних дверей згадав чомусь Швачка за студентку—засміявся, і вдруге за сьогодні вилаявся гидкою лайкою.

— Сволоч. „Дайте, дядя, незаможницьку посвідку"... Наче я торгую незаможницькими посвідками!..

... Хата співала. Колядки змішувалися з піснями про той славний рід багатий, про бочки винові, про воли круторогі — сп'янив самогон пісню, і вона зухвало дзвеніла в шибки...

— Радуйся, Швачко,—думав Мусій,—радій: святий вечір! Хтось на селі тільки борщ салом затовк сьогодні, а не ковбики навергані горою! А Кушнір, як та медянка-гадюка, язиком крутить...

Він розстебнув гудзика на синій сорочці, з-під якої виглянула вишита червоно-жовтою заполоччю маніжка білої, і твердо, з рішучістю на обличчі, зайшов до хати.

— Не хоче підгинати хвоста собака—та доводиться підгинати,—впали через поріг, на зустріч Швачці, чиїсь слова і—всі гості засміялися.

— Не та політика тепер...

— Голий був,—голий зостався...

— Не займай ти, сину, Кушнірів,—підбігла й казала Швачці теща:—нехай злість за водою спливе, а не треба сварки, не треба...

— Я нікого не займаю, мамо,—одказував голосно, аби всі чули, Швачка.

— Я—бідний, та він дітей моїх не годує! Хай-же...

Швачка люто метнув очима на Кушніра.

— Я не годую,—гукнув Кушнір,— дак люди, брат, годують!

— А хто-ж буряки Мар'яні по весні давав?..—мовив, задоволено одкинувшись на лаві, батько студентки.

Святий вечір, добрий вечір...

Кушнір махнув рукою і—пісня стихла, мов роти хто замкнув. Мар'яна вибігла насеред хати, сльози капали на долівку, казала:

— Я, Дмитре, за ті буряки очі свої портила, як твоїй дочці (вона показала рукою на студентку) сорочку вкраїнську вишивала, а ти мене перед родом соромиш... За що дяка така?!

— Гроші, тітко, брали,—треба одробляти...—вимовила серед німої тиші студентка.

— Брешеш, батькова дочко, за буряки сорочку тобі шила, а не за гроші—мати твоя не схотіла грошей у мене брати... П авду кажу?!

— Яка тут правда?..—Всі здвигували плечима—тихо сміялися. Швачка стояв коло одвірка

хатніх дверей, поруч з тещою,—і блідий був, аж синій—одна тільки рука, ліва, тремтіла, бо контужений був Швачка.

А Кушнір підвівся за столом, казав:

— Ти як той Ірод-цар людей убивав десь; жінку з дітьми тестю на кормьожку залишив, а сам повіявся комуну спасать!..

— Ну, далі — говори все! — глухо сказав Швачка.

— Все?! А хто, як не ти, коли приїхав з-під Врангеля, землю почав на селі ділить? Не ти в тестя шість десятин заграбив та роздав чортам на бабайки?!

— Я.

— Ага, подякуйте йому, поклоніться...—Очі в Кушніра налилися кров'ю. Ніж у його руці стукав в такт промови об миску, і всі гості сиділи мовчазні й похмурі.

— Свате, кому це потрібно?—спромоглася вимовить коло Швачки теща, та її голос дерзко обірвав Кушнірів син:

— Не ваше діло, мамо, підкрутіть собі та сядьте...

Всі раптом за столами заворушилися, хтось гукнув: „що ви робите?!“ Швачка шарпонув правою рукою до кешені, а Кушнірів син, що стояв був під великим, висячим каганцем, погасив світло.

По хаті пролунав дикий, божевільний крик з вуст Мар'яни.

— Батьки рідні, не сиротіть мене, не вбивайте...

Та слова її заглушила розбита об одвірок пляшка, постріл десь в сінях, і хрипке, мов недорізаного бика, булькотання...

— Він, паршивець, стріляє!—лунав у темряві голос старого Кушніра, і всі жінки посхилялися за столами—одна студентка кричала: „на землю падайте, на землю...“—та пострілів більше не було.

... Швачка лежав у сінях, навзнак, ніж кабаницький, з великою червоною колодочкою, стримів йому межи-плечима—він ще харчав, і довго стуляв пальці правої руки.

Перелякана, метушлива тиша. Хтось засвітив сірника.

Мар'яна лежала непритомна; хустка її тернова закрила очі, а тіло билося об долівку—ридала, і сорочка з мережкою в поділках закотилася аж до страмного тіла.

Кушнір злякано глянув на Мар'яну, бігав очима й шептав:

— Нічого. П'яна, сумєстна драка—все. Так нужно говорить.

В С Т Е П У.

I.

Це було літом, любий читачу...

Сонце золоту пряжу пряло на Дніпрі, а в степу білими, як молоко, гречками меди пахли... Ні, ні: я розкажу тобі про мед, але обмину красу... Добре?

П'яно пахнуть меди, течуть річкою... Ах, знову про мед!

Знаєте, літом дикі качки вже спаровані й не грають табунами, як весною, на залізній гриві Дніпра... О, ні, густий, сивий верболіз ховає гнізда качині далеко-далеко від людського ока, й ми, молоді анархісти, коли купалися, не бачили срібних крил качиних... А це—краса!

Ми слухали журливу сагу Дніпра, який полоскав наші ноги і плакав на білому піску: припаде, мов до грудей, до берега, задзвонить, і на камінцях бринять старечі сльози...

Дивувались: „Чудний Дніпро!“

А він засинів, напнувся до сонця й покотив золотою отарою в синє небо якусь дивну молитву; видзвонював її на камінцях, пестив хви-

лями, а далі поцілувався з вітром, злився над далеким бором із клаптями білих хмар і—поплив залізний, як кована небесна дорога.

І плили слідом за ним чорними борами хмари білі, мов розірвані знамена сонця...

— Чудний Дніпро, правда?

Ми серйозно радилися: що нам Дніпро?!

— Льоп!

— Дніпро, хлопці, плаче...

Кость, наш головний отаман, глянув із призирством у бік Гордієнка, який сказав цю чудну думку, сплюнув сердито на хвилі Дніпра й додав:

— Там віршів деклямувать не нужно. Понімаєте, товаришу поет? Ми анархісти, так? Ідем сьогодні грабить пасіку, значить, бідні, а вірші—потім... після меду.

Він солідно закурив із махорки цигарку, весело оглянув товариство і ще раз задоволено, трохи насмішкувато протяг баском.

— Да, анархісти, хлопці... Анархія — ідея глибока, а в нас вона з предків сидить... Греція, ви не знаєте, а Василь Кононович знають... Хі-хі, він поет, псявіра, а меду хоче!..

Гордієнко засоромлено мовчав. Сьогодні він дав згоду йти вночі грабити пасіку, та його пекла ця згода, нервувала, але в голові стукали молоточки—„умова краща за гроші, а..."

Кость скінчив його думку:

— Один вечір до попівни не сходиш? Ех, баба ти, а не поет-революціонер! А ти понімаєш те, голубе, що з нею декласуєшся—га?

Кость од задоволення, що так глибоко зачепив думку, кинув у Дніпро плискуватий камінь, підвівся, набрав у жменю, як він казав, сонячної сили і в-останнє поспитав Гордієнка:

— Як смеркне, прийдеш?

Гордієнко з ненавистю глянув у вічі Костя й рішуче, люто гукнув:

— Прийду. А ти—сволоч!

Кость засміявся:

— Нове поетичне слово? Ну, да це по суті не важно... Хлопці!—звернувся він до трьох загорілих парубчаків:—пам'ятайте-ж, як смеркне гарно—за млини, тільки зброю беріть, да перекажіть Андріяну й Сергію, харашо? А тепер, дай сполик і розходсь; не делай банди!.. Ха-ха-ха!

На хвилі впав тихий сміх. Кость косо глянув і поважно пішов одпихати в воду човна...

Це був міцний, жилавий студент-медик, кучанин. Гордієнко—артист і його повна протилежність: Кость бойовий, отряхуватий вовк із глибокими очима, які засвічував, коли робив яке серйозне діло... А серйозних діл у Костя було багато: був у гайдамаках, кермував невеличкою бандою „залізних людей", а в останні часи закохався в анархізм, сіяв його на селі,

практикував, або як він иноді сам казав: „ріжу шкуру на нашому дядьку: чи прищепиться князь Крапоткін?!“

До того-ж ніжно любив анатомику, трупи й—жінок, але все це не разом...

Кость—залізний чоловік.

І коли його пристрасні, товсті губи тремтіли від злого сміху—це було тоді, як Кость дивився на поетичну гривку Гордієнка, шовкову й ніжну, мов сон-трава, а на висках артиста поп'явся молодий сором'ливий пушок, вухо слухало „величну сагу Дніпра“...—о, тоді залізна душа Костева сміялася!

Він просто казав:

— Ти, брат, придивись тільки: чайка черкнулася крилом об хвилю... шутка, а?

— О, о, бачиш: срібний карась черевом до сонця перевернувся, видко, на негоду!..

Гордієнко лютував; справді, ця груба, залізна душа знала красу, але через те, що вона знала її, Гордієнко ненавидів Костя, а сам-на сам молився йому, робив його рухи, мислив його думкою й ненависть до багатих—це була ненависть Костя...

... Сіли в човен, весло на сонці засміялися, хтось кинув на краплини матюха, і —поплили в сиві лози...

Гордієнко довго дивився на червінці, розвішані сонцем на шелюзі, піймав десь далеко оком срібне крило чайки, посміхнувся криво і приніс цю посмішку аж на берег.

Не втерпів і поспитав Костя:

— Кажеш, анархісти?..

Кость здивовано кинув очима:

— Да-да... Совершенно правильно, поет,—анархісти. Згадай Геродота...— і далі, за старою звичкою отамана, додав:

— Розходсь, хлопці, а смеркне гарно...

Він не скінчив думки, прив'язав ланцюгом човна, замкнув його, і сіра тінь весла поплила піском із Костем до села.

II.

На крилі млина гасло сонце, коли Кость прийшов на умовлене місце й ліг плечима під обніжок, у спілому косистому вівсі, ждати хлопців.

Кругом було тихо, ніжно.

І тільки десь далеко бриніла заплакана пісня степу і цвіла в канавах, як думав Кость, полинем...

... Повертається якийсь дядечко із степу... Припав до розвори воза й сотає в пилюзі свою душу піснею: „Ой, сіре утя тай на морі ночує... воно-ж моє горенько чує...“

А пісня в канавах полинем цвіте.

Кость рішуче махнув рукою:

„Хай цвіте! Зарошені пісні Гордієнкам... П'ятнадцять мільйонів поетів, десять—артистів,

а решта сіють хліб і самі здихають із голоду!.. Хто писав: „треба оздоровити націю“?

„Ні, ми—здорові. Нам треба залізних духом людей: скрізь, скрізь—залізні, залізні!“

Костя давив коло пасика трохи „Кольт“, він ніжно погладив його рукою, поклав до грудей і тихо засміявся словами:

„Залізні, загартовані... Кольтику, душе моя, де залізні люди?..“

Він іще раз задоволено оглянув кольта, заспокоївся, і дикий, щасливий, приказуючи: „А є, є, кольте, такі люди!“—почав крутити цигарку.

Зацвіла синім вогником сірника вусата овесина, і йому якось підсвідомо, без волі, пригадався куплет:

Спічкі шведскіє,
Головкі советскіє,
Пять минут—вонь,
А потом—огонь!..

Вогонь!..

Язики вогню почали слатися за димом Костевої цигарки, писати якісь криваво-чорні літери на гречці, і—вималювалась над млином сіра, страшна „чортова ніч“ бою...

„Фу, ідіот. На Гордієнкову лінію з'їхав?! Ще вірші, чого доброго, почну писать: слухай, Костю, помацай себе за голову—гаряча, чи ні?“

Останні слова він проказав у-пів-голоса, сам до себе, пригадав щось про психичну ненормальність, але знову свідомо повернув свою думку, як плуга волами, в торішню борозну—до вогню і п'яної осени, коли була чортова ніч...

— Кольтику, хто був перший?

На крилі млина замайоріла сіра, маленька постать червоноармійця: косий, трикутний лоб і заскалене, мов котяче, око...

А-а...

Так, це око погасло в Дубовому Вивозі—а він, сірий, затурканий, сіпав миршаві конячки, лаявся до „божої канцелярії“, а коли посеред дороги побачив Костя, зрадів і почав із усієї сили ґукати:

— Товаріщ, кудась-то, радной, наші уехалі, а? Я с кухней, знаєш...

Його оченята креснули на Костя, затримтіло на губах слово „т о в а р и ш“, і Кость перший раз побачив у чужих очах жах смерти.

— Я, дядька, мобілізований... с кухней, брат...

... Із рову вилетів отаман Чорт:

— Чого ти, молишся до його? Роздягайсь... у бога твою мать...

Кость косо глянув на млин і додав до кольта:

— Ти, кольте, перший раз прострелив плече...

...Чорна смуга крила лягла тінню на траву, й без сорочки, голий, простягся, добитий прикладами, сірий чоловік кухні...

Це був вечір „чортової ночи“.

... А коли ніч розпустила сині поділки над степом, кіннота Чорта базар руйнувала...

Повстання.

Дубовий Вивіз засірів шинелями повстанців і простягся правцем до Гострої Могили...

Он-о, он-о, гляньте на крило млина:

Чорна тінь кавалерійського коня хрестом на Стугні стала.

Дивіться, дивіться!

Зелений бір поклонився до землі, і п'яні залізні гукнули:

> Та й підемо, панове-молодці,
> У той лісок Лебедин...

Очі Костеві горіли: він рвав гречку і трусив її білим цвітом свої груди, обличчя,—а сам був дикий, страшний, і тільки губи шептали: „залізні... в лісок Лебедин“...

Чорт, Чорт!

Це степами летіла Червона кавалерія, й цілували кулі коней диких, вони падали й давили своїм тілом переляканих на смерть кавалеристів, і крик останній летів до неба: „Чорт!“

Умирали...

Пшениця в Дубовому Вивозі як молодим косники подарувала, а спілий овес обгорнув своїми косами, як мила колись давно...

Ай-ай...

Хрипіло недобите людське тіло, корчилось, і руки заклякали на холодній землі.

Умирали.

...На колесі млина—Сруля Файзенберга дочка Соня: коса зелену траву потолочила, руками закрила перса розрубані, і—лють, і ненависть кров'ю запеклися до залізних людей Чорта...

Кость якось із болем посміхнувся:

„Бялика дала мені читать... Гм, подумаєш... Душа Ізраїля...“

Вона казала:

— Костя, ви—анархісти духом, дикі, нестримані, мов половецькі коні і... трэшки поети... Ха-ха-ха!...

...Виплив зелений човен і синій вечір на гриві Дніпра—замислені, тихо слухали сповідь Костя й посміхались, бо в лозах рибалки кресали дику пісню...

Повстання.

...Я кинув Бялика в розруйновану синагогу і—підпалив... І тільки п'яний Чорт гукнув до мене:

— Гуготить, Костю!?—і полетів, розрізуючи чорною киреєю вітер, базаром до берега...

...Різали всіх; тільки Соню сам Чорт погратись узяв...

Кость підвівся й, лютий, схвильований, узяв у праву руку кольта і крізь зуби процідив:

— Залізна сволоч була! А все-таки Чорта треба було застрелити, га? Ех, Соня, Соня...

Він підвівся, розправив плечі, обперся но-

гою в обніжок, прицілився в синьооку вечірню зорю й вистрелив...

— Ех, Соня, Соня!—пронеслося тихо вітром.

— Ну й дурна, проклята душа, портить патрони!..

Кость кинувся. Його пальці тремтіли, здавлювали з болем револьвера, і тільки блискучі, радісні очі світились і вітали синій вечір...

Перед ним стояв Андріян.

— Ну, ходім скорєй, чого ти стреляєш, здурів? Добрий вечір!

Кость винувато посміхався і приказував:

— Невже добрий?..

Із рову злякано підбіг до хлопців Гордієнко, здивовано глянув на блідого, мов стіна, Костя, і всі мовчки побрели росистою гречкою на Козацьке до пасіки.

III.

Коли хлопці вийшли на шлях, Андріян тричі свиснув, йому хтось тихо відгукнувся з пашні, і всі стали ждати.

Андріян винувато перехилив голову, і трохи підлизуючись, поспитав Костя:

— Сядем. Закуримо, підождемо Сергія, а тоді рушимо.. Іде?..

Кость кивнув головою, обперся об вербу і ждав; Гордієнко схвильовано шморгав овес, сіяв його на дорогу й кидав у бік Костя злякані ко-

сячки, а Андріян діловито розказував йому, як він шукав Костя:

Понімаєш, обійшов млин — нема, ах, ти душа! Я тихенько збіг над горбик до Купріяна —як вимерли. Ніде, брат, і не шувовкне... Я тоді обніжком, обніжком, коли як ужарить з кольта—приліг, чую голос Костика: „залізна сволоч!“ Думаю, гатить кого, коли підбігаю, а він патрони портить... Ха-ха-ха...

На шляху засіріли прудкі довгі тіні, простяглися маленьким ланцюжком і, похилені, мов колос, підходили підтюпцем до хлопців.

Хтось тихо клацнув затвором, кинув „під вербою“, і тупали...

Кость витяг револьвер і поспитав басом:

— Хто ходить?

— Свої... — в тон одказав Сергій.

Почали здоровкатись. Андріян гукнув до хлопців:

— Ой, дядьки! Нічної доби зустріти — зразу роздягнешся... Анархісти, правда Костику?

Кость весело відказав:

— Да-а... Дядьки серйозні, нема де правди діти. Тільки до анархії яке діло такому звіреві, як ти? Ну, до діла: нас сім, так? А зброї — в мене кольтик — раз, Андріян...

Андріян перебив Костя й гаряче почав рахувати:

— Ти — кольт, у мене з Сергієм по одрезу,

у Курки — наган, два грузовики без оружія, а... Василько к — не знаю. От і всі.

Він іще раз заклопотано перелічив зброю й додав:

— Да, з таким оружієм загона можна розбить, а то...

Хлопці ждали слова Гордієнка і трохи ніяково поглядали на Костя. Гордієнко тихо промовив:

— У мене один одріз... От тільки рушниці в нас нема, це погано... Андріян перебив його:

— Єрунда, харашо; три одрези, два револьвери — рушаємо!..

Кость поспитав діловито Сергія, скільки верстов до пасіки, чи є лозини для рямок, почув „усе в порядку“, тоді попідкачували колоші, закурили й рушили зарошеним шляхом у гречки: перед вів Курка...

Кость оглянувся на схвильованого, зажуреного Гордієнка, трохи припинився й ніжно, потоварисьски поспитав його:

— Що ти, брат, таку кирею чорну надів сьогодні на душу, а? Це-ж добра воля: хочеш — іди, не хочеш — вернись...

Гордієнко:

— Я піду. Ти хочеш в-останнє зачепити мою „міщанську душу“, так? Ні, ні, не крути головою, бо це так: ти думаєш, я боюся? Ні. Мене охоплює жах.. Це все абсурд, ненормальність, розумієш? Я не бачу тут ідеї, правда...

Гордієнко іронично посміхнувся й якось боляче говорив далі:

— Вона Андріянові з Сергієм ясна, але ти, Костю?.. Видумав: „анархісти“, де тут хоч зародки анархії?..

Кость іскривився:

— Правильно, Васильок: ідея Андріянові ясна, бо він бачить мед тільки тоді, коли говіє в церкві... І лінія ясна: не взяли правом, візьмемо кулею! — Ет, покинем цю нудну філософію, Васильок! Ти скажи краще: дуже любить тебе Женя?..

Гордієнко з іронією зачепив Костя:

— Хіба „залізні люди“ розуміють любов?

Пир-х-х-х! Зай-зай, бий!

Кость гостро наказав: „не стріляй“!

На два боки розчесалася кучерява гречка й затремтіла росою на спині зляканого зайця.

Хлопці засміялись, а Андріян тихо проказав:

— От, сволоч: дорогу перебіг, не харашо...

Всі мовчки брели гречками. Йшли помалу, прислухалися, й кожний, крім Костя, думав: „стережуть гади, а треба-ж якось узять“... Думали в'яло, тупо

Один Кость давно рішив, як ограбити пасіку, спокійно ступав босою ногою на вогку землю й думав про красу степу, Соню... Любив він Соню, і жаль за нею — чорний жаль, туга.

— Спить степ... Поклонилась на шляху верба. Спить... Буйний чуб пашні поклав ніжно до

землі, омив росою, привітав на-добраніч колосом зорі й заснув.

Спить степ. Крізь сон до зір посміхається, хилить кучеряву голову до Дніпра й сонний живе, як причинний; десь пустив із розхрістаних зелених грудей ключ молодих утят, сполохав зайця, перепілку сонну, мов попівну, обніжком перегнав, поставив на варті коло битого шляху сиві верби, покотив до нори жука грудку, закрив її, зашумів, заборсався під нашими ногами, як дитина спросоння, й заснув.

Тихий, чарівний...

Кость криво засміявся, заклав руку за пасок і якось кумедно поспитав Гордієнка:

— Залізні, кажеш, не мають любови? Правда, товаришу (він любив це слово, як пам'ять про смерть сірого чоловіка кухні). Не мають... Але нездужають на неї... Любов залізних—біль.

Він похмурився:

— Ет, вічна сентиментальність!

— Це примари степу, Костю!

Кость засвітив по-вовчому свої очі й різко, наказом кинув хлопцям:

— Скоро там, Курка, скобли з вуликами випливуть?

Цей-сс-с...

Хижо прорізав повітря своїм голосом Сергій, і всі схвильовано спинилися.

Кость спокійно витяг револьвера.

IV.

На горбах манячіли, як рота салдатів, червоні вулики; виблискував проти місяця критий залізом курінь, коло його курився вогонь, і тільки мріли через обніжок чорні тіні пасічників, і було чути тихий гомін.

Кость тихо наказав хлопцям:

— Лягай за обніжок... Треба розвідку, порадиться...

Всі мовчки лягли і ждали; праворуч Костя ліг Сергій, ліворуч—Андріян, і слухали, а він тихо, але рішуче почав:

— Сунься до нас, Васильок...

Гордієнко, блідий, переляканий, підліз черевом ближче і ждав: це була пасіка його дядька —дяка і трьох багатих селян...

В голові Гордієнка стукало, як молоточками. „Уб'ють, а сором який для сім'ї — злодій, злодій"... Кость-же казав—Степовчанська пасіка, а це-ж наша... уб'ють... злодій, а Петренко?.."

У його блискавкою зацвіла думка — „тікати назад, крикнути?"

Однаково... Впала тихо краплина роси на стебло гречки, й Гордієнко рішив: „що буде... треба до кінця"... Обтер без волі рукою піт на лобі, і, важкий, увесь мокрий, ждав.

Кость ізнущався з його далі:

— Тільки не пускать слини, хлопці...

Він пильно глянув на Гордієнка.

— Зараз я з Куркою полізу на розвідку, понімаєте? А план такий... Дай Васильок, одріз Курці...

Гордієнко мовчки віддав.

„Не вірить“... — майнула в його думка.

— ...план такий: розвідку – скільки їх, і тоді нальот: я, Андріян, Сергій і Курка... Коли я гукну з кольтом: „бандіти здесь?!“, хлопці вилетять, і Сергій скомандує баском: „цеп, вперьод!“ Да. Прискочимо до куріня: „Лягай!“ Вони подумають—комуна, переляканоться, а ні...

Він глянув у люті, гранітні очі Сергія й додав:

— На той бік! Ми—анархісти, хлопці... Да, забув: боже сохрани—паника: гаси на мушку, а не тікай, бо... Тільки кому-ж я кажу?!

Кость посміхнувся й тихо прошепотів до Курки:

— Пішли!

Він іще раз оглянувся до Андріяна, наказав „взять на мушку вогонь коло куріня“, витяг револьвера і поповз черевом, мов зелений гад, гречкою.

Курка повз поруч із Костем: обидва дикі, страшні, як примари сонного степу...

Пасічники не спали. Вогонь дотлівав і кидав маленьк іскри, як скалки сумного сміху. Вони падали на постать пасічника Петренка, і його чорне засмажене обличчя на киреї було схоже на велику головешку, тільки під шиєю

мінилось міддю тіло й долітав крізь сон тихий свист до хлопців... Він спав.

Кость серйозно боявся тільки Петренка: „ціляє, проклята душа, здорово!“

Він приклав вухо до землі й заслухався... Дід Яків розказував напівсонному дякові про косовицю, й обидва косили очима сон...

— Незабаром на світ поблагословить... Да, так я не доказав вам, Павле Кириловичу, хіба тепер така косовиця, як раніш була? Пошкребе косою під сонцем, підкача калоші й гайда покурувать: хай коситься!

— Харашо. Рушниця стоїть над Петренком... Бачиш?..—Костьіздавив очима на Курку.

— Бачу...

— ...А то було: чуть світ, не встигне небо зашариться, встали рано, до зорі, коси поклепали! Оглянулись, а лугами сива роса вороніє: в ручку стали. Ай-яй-я! Махнеш косою — трава шумить, пирхне підкошений деркач, кров на косі, зелена смужка—слід у траві, а покойні батько було вперед: „Придавлюй п'ятку, а носком угору!“

— Поет...

Скривився Кость, посміхнувся, й тихо поповзли назад; тільки дід Яків захоплено оповідав далі:

— Так як задзвонять коси лугом, як зашумить під ними росиста трава... .

Гордієнка підкидала тривога, як у гарячці, думки мережились і тяглись мізком, мов сірі линви... страшні стукали молоточки: „Уб'ють... Женю... Женю?.. Ах, чого я такий мізерний, чого я не Кость?!"

„Женю?.."

І застиг: думка залилась наче розтопленою смолою.

На небі гасли світові зорі, кресала білий вогонь на сході зірниця, а поділки синьої ночи тремтіли, застелялись сизим туманом, і тільки над Дніпром била крилами ще ніч, як заспана птиця...

— Скоро світ... А-а?!

На Гордієнка наче хто сипнув гарячим приском; „скоро світ"—це слова Костя, далі, далі...

— ...Пам'ятайте-ж — тихо і зразу „бандіти здесь?!" Сергій, Андріян—за мною...

Підуть, чи ні? Коли-б щось змінилось, якась дрібничка, а...

Всі підтягли очкурі, поправили зброю й поповзли...

Андріян сіпнув за штани Гордієнка й пошепки додав:

— Да не бери легких вуликів... рямочні, понімаєш?

І поліз рачки доганяти передніх.

Вогонь коло куреня тільки жеврів, мигали золоті іскринки головешки, шкварчала тихо живиця, і точилась, як мед, сонна розмова діда Якова:

— Ум... мм... Копиця, Павле Кириловичу, пахуча-пахуча, а ти стомлений і чуєш, як шумить густа шилюга, ляскає вода в „Королі", і, повірите, ногу важко засунуть у сіно, так вітер і припадає; а під возом батько спросоння гукає: „пором", тихо: „подай поро-о-омм!.." І хропе.

Тихо.

Хлопці ламали струнку, кучеряву гречку й підлазили вже до куреня, коли чуткий дяк кинувся спросоння й поспитав діда:

— Що ви казали?..

Замри!—впало залізне слово Костя.

Дід засміявся:

— Ви задрімали!.. Я кажу: „як злодій, крадеться над вухом комар і гуде:

Чи ти спиш,

Чи ти спиш?..

Дяк насторожився слухати шелест гречки; але Кость рвонув рукою землі, підвівся, засвітив по-вовчому очі й, як звір, кинувся до куреня: вхопив рушницю й дико гукнув на ввесь степ:

— Бандіти здесь?!

Дід затрусився і тремтючими губами проказав:

— Немає.

— Цеп впірьод!

Це був гайдамацький голос Сергія, і всі чо-

тирі стали на варті; Кость робленим голосом наказав:

— Ложись ниць!

І коли помітив, що рука Петренка шукає рушницю, він сильно вдарив його прикладом по спині й повернув обличчям в попіл; переляканий Гордієнко прибіг до куреня, відкликав Костя й почав просити не бить...

Кость люто креснув на його очима і з піною на губах прошепотів:

— Одійди від гріха, скажеш слово—вб'ю як стерво!

Гордієнко ніколи не бачив таким Костя; йому здавалося, в очах Костя цвіла тепер блискавка ненависти... Він тихо відійшов, і розтоплена смола мізку намалювала перед ним тільки одне слово: „залізний".

Сонне крило ночи засивіло в тумані, простягглося зубцями на сході і ждало, коли погасне остання зоря...

Світало.

Десь недалеко в селах співали півні, і сонний степ трусив уже кошлатою заспаною головою над Дніпром: умивався до зорі...

Сергій мовчки накинув сіру шинелю на пасічників, клацнув над вухом у дяка затвором і додав:

— Хто встане—правцем стане!..

Пасічники лежали мовчки. Стогнав і тру-

сився з ляку один тільки Павло Кирилович—він чув, як таргогіли на правому боці його рямочні, налиті вщерть медом вулики,—чув і трусився, бо грубий, роблений голос Андріяна питав діда Якова:

— Дєд, мідянкі нєт накачаной?..

Дід спокійно, з болем:

— Нема, братці, як перед богом...

— Одвьоз домой што-лі?..

Кость глянув косо на Андріяна, і той зразу замовк—треба було рушати; тоді він розрядив рушницю Петренка, наказав не вставати півгодини, й рушили втрьох у зарошену пашню доганяти хлопців.

Кость одбіг на горбок, у протилежний бік, куди пішли хлопці, і тричі вистрелив до пасіки; одрізок кинув пасмо вогню, рвонув іржу в дулі, загарчав і пустив першу кулю в покрівець старої дуплянки...

Із пасіки почулось люте.

— Ах ти, чортова кров!

Шарконув затвор, і куля поцілувала Костя в голінку лівої ноги; він упав і поповз гречкою, лишаючи криваву росу на її білому цвіті.

Сергій не встиг сказати слова, як переляканий Андріян догнав хлопців, промовив з жахом „Кость убитий"... і побіг шляхом додому.

Кость спокійно наказав Сергієві перев'язати ногу, витяг револьвер і сказав:

— Значить, Андріян стерво, не анархіст!.. А ти, Сергію, все таки не відходь од мене... Так, на всякий случай... Краще.

І толочив, плазуючи за Сергієм, пашню.

Коли побачив Гордієнка, спинився, не вірив, а далі своєю вічною кривою посмішкою проказав:

— А твоя, Васильок, любов, чи що там... залізна... Товариш ти мій!

Гордієнко взяв ніжно товариша за ноги, Сергій під голову, і понесли з невмитого степу...

По дорозі Кость спитав його:

— А де-ж наші анархісти з медом?

Гордієнко засміявся й додав насмішкувато, з болем:

— Знов кажеш, анархісти!

Кость іскрививсь:

— Анархісти... або залізні... як хочеш, Васильок... Г р я з ь.

Зашелестіли коноплі в березі, кований ніс човна виткнувся, й молоді анархісти побачили бліде, скривлене від болю обличчя отамана Костя.

Ц И Р К У Л Ь.

Таке синє поле, аж в очах мініться...

Земля лежить колотою грудою, і на пашні розколини мов рани: немає дощу!

І сонце висить у повітрі, як велике, гартоване ядро, що от-от, здається, впаде на синьоголубі небесні води, і тільки тоді підуть рясні дощі та змиють сухий лишай землі, що роз'ятрився і горить під сонцем.

Спека така, що варить, в'ялить людину, бо пашня давно вже схилила, мов п'яна, на схід голови; верби край дороги застигли—жовтувате листя спопеліло, і, вкриті густим шаром пилу, вони стоять закам'янілі.

Навіть будяк, отой молодець, що шапку набакир перед сонцем носить, і той низько схилив голову, вп'явся своїми сивими лапами в землю та так як не скаже всякому:

— Нічого не можна вдіяти—нема дощу! за себе не ручуся: може доведеться пожовтіти, як і верби—і хмуриться.

Та вчитель Короп знає такі мудрі слова краще за будяка: він сорок верстов іде до міста

пішки, села назустріч—голодні й голі, а пожовтів Короп уже давно; оце тільки в дорозі його вид попікся та почав лупитися, а костисте тіло носити стало важко,—наче якесь залізо, кість торохтить—іти важко; тоді він сідає на сухий, мов кам'яна баба, копець і починає третій раз за сьогодні розв'язувати свою торбу...

Дивно Коропові: він добре знає, що шматок перепічки, яку дав був йому з жалю дід-пасічник, він ще вчора з вечора з'їв, більше—кришки за селом повитрушував і мов птиця визбирав до останньої, але втретє за дорогу од села заглядає чомусь до торби, як та сорока в кістку—ні, немає більше не тільки кришок, а навіть дух з хліба вивітрився!

Материна торба з-під насіння чорна, а полотна була селянського, обкидана по краях чорно-червоною заполоччю, і Короп висмикнув зо-зла одну нитку—пожував її та сплюнув сухою слиною: згіркла якась нитка!

Він хотів збити ціпком голівку будяка, та важко було підводитися, і будяк якийсь миршавий,—Короп стомлено схилився на руку, і довго думав...

— Кому,—сказав упівголоса Короп,—потрібна під голодовку моя математика?..—І засміявся ледве помітною посмішкою.

Школу Короп залишив давно—згоріла за якогось там наступу, а ще не можна всидіти на

селі, де бідні пухнуть з голоду, а багатші висівками годуються, бо такий скрут прийшов, хоч вішайся, і Короп пригадує слова діда-пасічника:

— Заходить до мене—видно направили—голодающий кацап: здоровий як лут, ну, а живота трохи підтягло, і на виду аж сизий... Скрутило, видно, козака...

Д і д:—Чого ти п р и д з ю н д з я в?

— Я, отец, с голодающих, с Росії; голод у нас большой, страшний голод...

— Так... У нас,—чує Короп дідові слова в'їдливі:—теж сарани такої, як ти, багато—живого чорта вбортали-б, не то хліб...

А голодний прислухається, не розуміє мови дідової; тоді дід ще його поспитав по-хазяйському:

— Чом-же ви хліба не сієте, чи мо не родить?—і засміявся...

— У нас, отец,—одказує йому голодний, так: кто посєял—кой-как, а кто не сєял—совсьом нєту...

Д і д:

— Розумний ти, батьків сину, хотів не сіявши хліб їсти, по-циганському?—Вилаявся і дав йому печеного буряка: вода, каже, добре п'ється, буряк солодкий... і провів на вулицю од собаки. .

Короп, не реагуючи аж ніяк на дідове оповідання, налапав у кешені циркуля, що мулив

йому ногу до сухої стежки, куди він пересів з копця та сидів як на гарячій печі, і витяг його —єдиний свій скарб—на світло денне: циркуль був шкільний, ще новий та блискучий, гарної німецької фірми, і Короп, усміхнувшись, почав по старій звичці виводити циркулем на стежці геометричні фігури...

— Кому, кому потрібна під голодовку математика?—знову виринуло у Коропових голові таке запитання, і він безнадійно одказав у-голос:

— Нікому.

Та раптом думка, наче птиця клюкнула її в голову, що впала була на скам'янілу вербу, засвітила у Коропа одну мисль: використати циркуль! Продати? Ні, Короп його не продасть—це єдине, що залишилося ще з скарбів учителя математики, та й те, кому на селі потрібний циркуль?

— Нікому!—зо-зла сказав на такі думки Короп, зав'язав торбу, ціпка в руки, циркуль до кешені, і перед стуманілими очима знову мерехтить синє поле, через дорогу перебігає худа, обсмикана перепілка, і сонце стоїть, здається, непорушно в зениті небес, а земля от-от розколиться, залита його золотими стрілами...

Верби край дороги скам'яніли, і мислі Коропа наче хто скував—ніяких, одна — всі инші заступила—чи дадуть хліба на селі, чи...

Короп не виводить кінців своєї думки — боїться, а печений буряк, що його дав дід голодному, як мрія якась майорить перед очима Коропа: з шкурою ззів-би!—думає він і міряє очима свою згорблену, куцу тінь.

———

От і Стайки...

Отаку мудру назву дали: Стайки, і село справді стоїть на горбах, наче стайки кіп; хати виринають довгими рядами, клуні схожі на стоги сіна завершені, а хліви на півкопи—бідне сельце таке, і злодійкувате.

— Наче богу не догодили, — казали старі люди:—посіяв нас межи чорториями, серед гір, наче виплюнув...

І Короп посміхається на цю згадку,— поспішає.

Перша хата назустріч, на одшибі, весела якась: вимазана ще з великодня, вона, здається, ще й досі хвастає: боки де-не-де поколупані виставила, нехворощцю зеленою побралася, мов до танців; на подвір'ї, на смітнику, кубляться мляво кури, і стоїть, у жовту хустку вив'язана, літня вже жінка—на курей щось гримає.

Хазяйський двір,—думає Короп, загледівши на подвір'ї пару биків, та поспішає води попросити...

— Тьотю, добридень,—каже він до жінки, піднявши свого крислатого бриля, а вона:

— Своїх у старці треба відряджати, іди з богом...

Короп: — Хіба я, тітко, хліба у вас прошу? Води напиться...

— Зайдіть, — неохоче сказала жінка, на курей гримнувши:

— Киша, капосні! — і додала: — я думала — тут тих, вибачайте, торботрусів день-у-день партіями ходять, аж страшно...

Короп почервонів... Жінка набрала в сінях кружку води, винесла її на ґанок та подала математикові, а сама руки хвартухом витерла, і ждала. Короп припав до води, ковтнув разів зо два, — не хочеться пити — поставив кружку на призьбу, — подякував старій, та сам думав: „їсти, їсти"...

Він стомлений не сів, — упав на призьбу:

— Трошки спочину, — сказав.

Жінка глянула заскаленим проти сонця оком на кружку з надпитою водою, і зашилила свої тонкі губи в маленьку посмішку: цікавий якийсь чоловік...

Вона зміряла очима Коропа: штани приношені — сукна доброго, на кохту дівці такого виміняли, піджак ще з ґудзиками позолоченими, були обкидані, видно, зеленим сукном — повитиралися...

— А ви-ж з яких? — поспитала вона, та, не чекаючи відповіди, затуркотіла:

— На нас брешуть: — „хліб є", — і то день-у-день — прямо наказаніє господнє — ідуть, ідуть, як старці під Лавру!

Все кацапи більше, а це вже й наші почали, в сірка очей позичивши, собак дражнить — прямо гріх якийсь!..

Короп мовчав, а коли стара скінчила свою річ, мляво одказав їй:

— Нє, я тітко, тутешній...

— Чи не син бува Забродчуків?! — скрикнула раптом жінка: — мо'з плену?..

— Та ні, я до города йду... Математик я, тітко! — рішив зразу одкараскатись на всі запитання старої Короп.

— Ма-те-матик... Ну, вилитий Забродчуків Олекса — він хотів Устю нашу сватать, — здивовано мовила стара, а Короп на її слова мимоволі усміхнувся...

Вона сказала:

— Господи, скільки то ця голодовка людей по землі розігнала, а самі, по ґудзиках бачу, либонь не з мужиків?

До нас колись приїздив землемір, у-у, такий математик... прямо образований чоловік! Ми з діверой за землю судимось, так він, хай йому легко згадається, двадцять карбованців у старого взяв, і по-руському — розумний такий чоловік — все говорить: город нам по суду переміряв... А це знов той комлик заорався — на груди лізе!..

В нас, бачите, дівчата, а в його хлопці—не сила наша!..

— Багато міряв по світу, бабо, і я,—сказав нарешті Короп. Він не пам'ятав, як, коли саме закралася до нього т а к а фраза, бо перед очима мерехтів синій степ, де він сидів був на розпеченій стежці, циркуль і геометричні фігури на збитій землі... І раптом — така балакуча баба, землемір, і знову циркуль... Короп непевний ще був своєї ролі: клюне—добре, не клюне —ще краще,—але він рішуче витяг з кешені циркуля.

К о р о п:

— Дайте полотнинку чисту: згубив чохла по дорозі...

— О! Така сама машинка була в того землеміра,—з якоюсь радістю згадала вдруге стара, і обережно подержала шкільного циркуля в сухих, зморщених руках, казала:

— Ще він мені й каже: „закотіть, тітко, настільника—план буду на столі накидати"—я закотила, і як зараз оце вас бачу, пам'ятаю: такий мені страм—ст л немитий, і борщ поміж шпугами позакисав.. Мої дівки тоді до машини в якономію ходили... Полотнинку? Я зараз...

— Старий, старий... Мартине!—загукала вона до клуні, і старий з червоною, на копаницю схожою бородою, та припухлими очима, що разу-раз стікали сльозою, підійшов до хати: глянув спочатку на стару, а тоді на Коропа—поздоровкався.

— Це землемір,—сказала йому жінка;—математик...

— Який землемір? — незрозуміло перепитав Мартин і вдруге глянув на Коропа. Та жінка не дала йому говорити, затуркотіла:

— Який, який —людський землемір! Он у їх і той, машинка така—знаєш, приїздив колись до нас один, як ще на старому дворищі жили, а він город переміряв... Ой, стара тетеря—забув?!

М а р т и н:

— Ну, приїздив.., А вони,—він кивнув на Коропа,—по якому ділу?

— Дурний ти—от що!—сказала зо-зла стара, додала:—землі міряють і до города ідуть...

А-а, до ти так і кажи!.. А де-ж ваші причандали?—поспитав він Коропа, що сидів мовчки та ждав кінця такої несподіваної історії: йому вже було неприємно, що отак підбив стару, більше—він просто хотів зірватись з жовтої призьби,—та ноги не слухали, а коли згадав, що сонце от-от піде на ніч, і те, що він, Короп, за цілий день і не росився, а їсти так хочеться, аж тіло труситься,—тоді р шив, що буде грати „землеміра" до кінця...

— Астролябію підводою до сусіднього села повезли, а я... циркуль захопив тільки,—засоромлено одказав математик.

Мартин, згоджуючись, похитав головою:

— Да-да, стрелябія—перше діло, без неї, як той казав, не зміряти, правда?

Короп промовчав, а тоді, сумовито посміхаючись із своєї вигадки, сказав:

— Ех, діду, діду... Не степова у вас земля тут: ярки, закабалки, чорториї—на степах не та земля, зовсім не та земля...

Але яка саме на степах земля Короп до ладу не знав, та дідові не треба було пояснювати: він затрусив своєю копаницею-бородою, чхнув, аж стара до одвірка одхилилася, і журно захитав головою:

— Правда твоя, сину, правда; хіба можна зрівняти наші землі, ех!.. Там вона як пух, як перина, а в нас казна-що, хай бог простить, а не земля! От у мене, примерно, дванадцять десятин було: шість десятин не брешу—добр-рої землі, а то все—солонці, та ще такі солонці—киктями, як той казав, не зореш, не то „Саком"!..

Стара вислухала дідову реплику мовчки, але раптом, наче хто шпигнув її, скрикнула:

— Чого це ти чоловіка мориш тут?.. Ще комлик той побачить...

Вона здавила очима на старого,—та він за кислями в очах не бачив...

— Просимо до хати!—ласкаво проказала стара, прочинивши сінешні двері.

Короп підвівся з призьби, Мартин ступив

уже на поріг, а математик перед самим носом повернув циркуля:

— Старий ще, діду, циркуль, німецький...

Мартин зупинився; він, як і стара, подержав у руках циркуля, і повертаючи його математикові, мовив:

— Настоящий циркуль... Такий самий був у того землеміра...

— Заходьте, заходьте, — припрошувала на хатньому порозі стара, і Короп, слідом за Мартином, переступив поріг до великої, чистої хати.

Хата в старих, на думку Коропа, була в достатках; тут тобі не звисають з полу, як ото в голоти, розтерзані дітворою чорні подушки, не висить на жердці лахміття якесь, а не зодяг, не стоїть стіл на трьох ногах скалічений, чи скриня замість столу—це в Мартиновій хаті не впадало в око...

Хата була ще нова, чисто прибрана, і на жердці, як придане невістки молодої,—висіли пухнаті, з крамними напірначами, дві подушки; долівка вимазана та суха, і зайчики сонячні плигають коло припічка, а на сволоці,—о, сволок у Мартина було зроблено по-стародавньому: посередині було розмальовано великого хреста, під ним маленька могилка, а ще в обидва боки од великого хреста—два маленьких, і збиті віками літери вгорі—„І.Н.Ц.І.", а на весь сволок, вимальований великими яблуками, напис: „сей

домъ сооруженъ Мартиномъ Мазуненкомъ 15 юля 1898 г.".

— Хата у вас,—сказав Короп,—ще дебела, нова?.. Він кивнув на сволока.

— А, там написано—вгадайте,—сідаючи за стіл, сказав Мартин:—скільки це год нашій хаті буде?

Короп, усміхнувшись:

— Це не трудно: двадцять чотири, так?

Стара не втерпіла, встряла до розмови:

— А ви прочитали? Це-ж дівер сволока малював—ми ще тоді не були в спорі... Чи хоч правильно-ж він написав, комлик той?..

— По-руські,—глухо одказав Короп.

— О, він на всі язики нашпигований! Це-ж його, мудрого, тоді в салдати брали, а ми з Мартином хату цю вистроїли: двадцять чотири годочки, як стрельнуть... минуло. Ще старий Мазун, свекор, клятий—не заступайся, Мартине!—клятий такий був: „на грудях мені клуню хочеш вистроїти?"—кричить було та все сажнем тим міряє... все...

— Давай обідать,—незадоволено перервав Мартин річ старої, а до Коропа: „сідайте, потрапезуємо, що бог дав..."

Короп не одмовлявся; він здавив у кешені правицею циркуля, та війнувши по хаті сумні думки свої,—почав залазити за стіл.

„...Циркуль, циркуль дає тобі, ненажерному, їжу цю",—казав Короп у мислях до рівного, як дошка, живота, що переганяв у нетрах своїх саму воду, і грізно, незадоволено бурчав...

На столі парував борщ; стара торохтіла ложками, щось приказувала, за Устю свою згадувала,—але Короп уже не слухав: гаряча пара з борщу вдарила йому в ніздрі так, що він мимо своєї волі – цього не слід було робити—облизався; очі бігали по хаті—не було місця, на якому можна було-б їх зупинити—лізуть у миску, наче дві в'їдливих мухи!

— Хліба-ж подай,—сказав суворо Мартин, а стара огризнулася:

— Не командуй—сама знаю!—і метко побігла кудись до сіней, двері хатні були навстіж, і Короп слідкував, як вона довго так одмикає комору: тикає ключем, сіпає його, і руки тремтять...

— Яка заможність, така й скупість,—не вспів подумати Короп, як на порозі з'явилася широка, мов ступа, дівка; вона метнула очима за стіл, на Коропа, та не поздоровкавшись, побігла в комору, до матери.

— Це моя старша, вибачайте, як вас?—промовив Мартин, підсовуючи математикові велику, мережену рибками ложку.

— Дякую. Василь Дмитрович...

Стара в коморі довго щось розказувала дівці, згадувала якогось Забродчукового Олексу,—

тоді дівка пхекала з радощів, і вони, здавалося, зовсім забули за Коропа та Мартина. Нарешті до вуха математика долетіло таємниче „циркуля має“,—він здрігнув, і далі було солодке приказування старої:

— Поздоровкайся, поклонися...

— Чи ти зимувать там думаєш, чи що?—вигукнув за столом Мартин, і стара кулею влетіла до хати; з-під хвартуха вона витягла сиву паляничку, і поклала її, запишавшись, на стіл; тоді Мартин витяг з-під настільника ножа з червоною колодочкою і, зрізавши цілушку з паляниці, поклав першу скибку Коропові.

Математик влучив хвилину, коли Мартин протирав свої очі, і вкинув маленький шматок хліба до рота, бо-ж не можна було обід без хазяйки починати, а їсти так хочеться, так...

— Здрастуйте! — проказала до Коропа дівка, з пошаною вклонившись та губами кокетуючи, а треба знати, що мала вона одну—нижню губу—особливу: товсту та велику, мов капиця, та не звернув був голодний математик ніякої уваги на таку непропорційність губів у дівчини!.. Він тільки вклонився, як стара зарапортувала:

— А диви, Усте: вилитий Забродчуків Олекса, правда?

— Ні, в них очі не такі,—в Олекси...

— Та починай страву, чи ви ще довго будете чоловіка як на ярмарку оглядать?!- -вигукнув з нетерплячкою Мартин, і набрав першу ложку борщу; стара на такі слова тільки плечима знизала, а на Устю, що в неї Олекса застряв був на губах, співчуваючи глянула, і по губах видно було, хотіла сказати: „отак скрізь свою дитину топить!“—та на щастя змовчала, і всі обідали.

Боявся Короп, так боявся лишню скибку хліба з'їсти, але не можна було заспокоїти голод, і він, оповідаючи вигадані історії про свою практику землеміра, все більше смілішав; стара припрошувала, дівка засоромлено тільки ложку пригублювала, а Короп налягав на їжу: хліба двічі вкусить, борщу—раз, і розказує:

— ...В одному селі до бійки, понімаєте, дійшло діло: брат у брата заорав обніжок, викликали мене з повіту, виїхали на поле, як зчепляться вони...—і їсть, по-вовчому поглядаючи, а стара аж захлинається:

— Боже мій, а Мартина торік не тіпав на леваді той паршивий комлик? Спасибі, люди розборонили, а то на місці поклав-би... Господи, хай того старого чорта, Мазуна, земля не прийме—це він усе триюдив дівера—не хотів нам города на старому дворищі давати, аж поки суд не присудив... А це зайшла тепер камуна—вчора повтікали од Гонти якогось, а дівер нахваляється тепер: у мене, каже, п'ять синів—два такі там люципері—мені, каже, совєтська

власть приріже твоєї землі—за пупа-б його різало!..

— Да, будуть великі землеустрійні роботи,— бовкнув Короп так собі, аби щось сказати, та стара підхопила його слова...

— І то він дідівщину посяде?—запитала вона загрозливо, вдивляючись пильно на математика.

—Ні, це тепер беззаконства всякі,—одказав Короп, підшукуючи в голові слово, яким можна було-б виправдати право старої на землю,—тоді Мартин раптом мовив практичніше слово:

— У мене, бачите, не тільки копія судебної палати, а план, план на цю землю є—все, а вони нахрапом беруть...

— І приговор,—вставила стара.

— Не мають права!—рішуче сказав Короп:— план, де все видно, друге по суду доказано, а...

На столі з'явилася пахуча гречана каша з молоком ситим, і розмови про землю на хвилину урвалися; ложки знову застукали, а коли дівка достала з миски плівку, то стара така була задоволена з відповіди Коропа, що сказала весело дочці:

— Плівку піймала, хай-би... От не знаю, як вас величати?

— Василь Дмитрович,—одказав за Коропа Мартин, і під голосне гудіння джміля, що бився лапками в шибку напільнього вікна, встав із-за столу. Ще раніше встала дівка. Мартин задоволено перехристився до ікон, стара довго вимовляла вголос молитву „спасибі богу", дівка тільки тінь хреста на лоба кинула, а за нею— останній—маленький хрестик за циркуль скоріше, аніж подяку богові, поклав на лоба для звичаю Короп.

Стара це помітила, та засміявшись в'їдливо, поспитала:

— А ви, бачу, не цураєтесь бога, віруте?

— Ні, я вірю,—задоволено сказав їй математик.

— А камуністи—заходили до нас—не вірять,—вставила своє слово дівка.

— Оттакої!—одказала їй мати:—хотіла з чорта молока, як він не пасеться!..

Мартин розгортає за столом ветхі віком копії постанов судебної палати, кладе перед очі Коропа приговор Стайківського сходу, де за ним, Мартином Мазуненком, визнано право на землю в урочищі „Бистрівщина", та що земля та складає клапоть 0,75 дес., і з деталями доводить математикові своє вікове право на ще з прапрадіда Мазунівську землю...

На столі лежить циркуль. Стара побожно дивиться на жовто сині папери, де на де-яких прибито великі печатки з орлами, а на синьому приговорі—він найбільше говорить к серцю ста-

рої—запікся, мов кров, сургуч; вона впилася очима, і ловить кожний рух руки Мартинової, наче боїться, що він не так покладе, чи не так розгорне той або инший папір, бо ті папери— то вперта боротьба старих у минулому, то ціла історія...

Там, за мертвими літерами дрібними, мов комашня чорна, а то на мух скидаються,—що їх не розуміє стара, на неї налітають спомини, мов галич по-весні на ліщину голу, і вона мовчки, журно хитає головою.

— Ось-о о він,—каже Мартин, розгортаючи недбало накреслений план, і тикає великим пальцем з жовтим, широким нігтем та чорним ободком з краю, в одну тоненьку лінію; стара підводиться і слідкує за пальцем—у неї труситься тіло, а клапоть землі, де стоїть в паперах, на думку старої, якісь три мухи—0,75 дес.— це ніщо з тим, скільки раз вона плакала на тій землі... Ні, вона розкаже землемірові, хай знають люди, який діверко в неї!..

Це план, „Бистрівщина“,—вимовляє вона ласкаво до Мартина.

Мартин:

— Ні, приговор! Не люблю ото до смерти таких: в неділю роздивлялися—так ні, треба ще поспитати!.. Так оце, дивіться, по цій лінії—громадська земля, а це маленький закабалочок—була колись попова, і батьківщина моя врізувалася...

— От не так ти розказуєш чоловіку, як треба: попове за вербами?—За вербами. Громадський вигін коло дороги, а наше от оно-но, посунь трошки нігтя—так, ото вже йдуть наші верби,—перебила стара Мартина.

Він зо-зла глянув на неї, одказав:

— Ганно, не триюдь ти мене хоч сьогодні!.. Хіба я неправильно об'ясняю?—запитав він Коропа.

— Зараз... Закотіть, тітко, настільника... Ага, це той план: так, так... Маштаб — правильний, треба лише визначити гряниці,—і Короп заклопотано та поважно розгвинтив дужки циркуля, а стара очима впилася: куди тії лапки циркуля стануть?..

— Стійте,—не перебивай мені, Мартине!— я скажу, де гряниця... На гряниці верби наші стояли, а то, коли Мартин німців возив, прибігла до мене Устя: „мамо, мамо,—він верби наші рубає!“—побігла я, тіло на мені труситься, боже мій! Прибігаю: сини рубають, а він походжає понад берегом та спльовує у воду, каже мені:—„тобі половину залишив—не бійся“, а я йому, як доброму, підійшла та й кажу:

— Петре, нащо ти верби дітські рубаєш? Чого ти, кажу,—без спросу рубаєш,—і дівчата мої стоять,—щоб тебе в спині рубало?! Мати моя, як пужне він за мною із сокирою!—„Я тобі, —каже,—покажу дітські верби! Кров'ю твоєю

пеньки помалюю...“ Насилу втекла... Отакий ді-верко!

Короп:

— Ех, звірі тепер, тітко, а не люди!.. Одно друге живцем закопує... Так, маштаб, у маштабі... О. Ноль цілих, а сімдесять п'ять сотих - маємо, так?

— Правильно!—вигукнув Мартин:—сімдесять п'ять сотих—все село знає.

— Напишіть плана,—звернулася стара до Коропа, і математик накреслив на маленькому шматочку копію з плану, визначивши за пригово-ром сходу межі, і-і яка то радість була старій!

Вона додавала:

— Допишіть там, що межа пеньками тепер проходить,—і Короп дописував, аби межа про-ходила пеньками...

Сутінки забігали по хаті... Всі ще сиділи за столом, де лежав блискучий циркуль—перемо-жець закабалків „Бистрівщини“ та Коропового голоду, і потомлені були,—а найбільше допікала старій хвальба дівера за прирізку землі.

Мартин вийшов поратись по хазяйству, Устя замішувала помийницю корові, а стара, мов тур-кот той, не вгавала: Коропа після смачного обіду на сон клонить, а вона—тур, тур, тур...

— Куркулі—кажуть, а які ми куркулі? Ро-бимо—їмо, а хтось вилежується літо боже, а по-весні пухне як та колода,—хіба ми винуваті? Роби, сине чортів, тоді будеш їсти, а так... Як

перед богом,—кажу правду,—продовжувала свою річ стара Коропові:—хліба й пилини немає—го-лодуємо; а тут ще минжа ота зарізала нас—хо-дять валками спекулянти, і все за хліб той свя-тий!.. Матерію носять, полотна всякі, нитки, шовки, і все рота на хліб розкриває—розміня-лися ми... Та ще, хвалити бога, инших заздрість бере: панують сякі-такі, а труда твого, як літечко настане та човпеш, аж на коліна падаєш у тій землі—ніхто не бачить, посліпнуть на цей час...

— Чужого труда ніхто не цінить,—піддер-жав розмову математик.

— Ой, не цінять, серденя, ніяк не цінять!

До старої підійшла молодша за Устю дочка та пошепки щось казала матері; та ніяково якось усміхалася на її слова, але раптом, видно, пого-дилася, і коли Устя внесла глечики з молоком з-під корови до хати та поставила їх на лаву, накриваючи кружками, вона зупинила її жестом руки, казала:

— Пам'ятаєш, Усте, отого спекулянта в жов-тих черевиках, що мотузками колоші попідв'я-зувані були?..—Вона не ждала відповіди—це була лише коротка передмова...

— Приніс він шпильки: англійські, каже, шпильки—ще старого режиму, а дівчатам моїм бачу, аж підскакують, так хочеться виміняти... Подивилися, шпильки—блискучі, новенькі - вимі-няли—обмахляв він нас, син чортів! За два дні

погнулися, повитиралися—дріт, і дужка в одній зломилася!

Дівчата підхопили в одну душу слова материні:

— Казав: вікноситимеш, дівчино,—вимовила пишно Устя,—а та шпилька на другий день зломилася,—і вона дурнувато зареготалась; її менша сестра теж не забула згадати за свою шпильку...

— У мене така була цікава, всі дівчата на вулиці задивлялися: „де ти таку шпильку достала?“—і ..погнулася... Мати нас лаяли-лаяли,—скінчила вона.

Короп уважно вислухав ці жалі, не розуміючи ще гаразд, до чого всі ці шпильки приколото, та раптом чуть не скрикнув: у нього обидві кешені, на піджаці, було застебнуто справжніми англійськими шпильками!..

Короп зрозумів... Він розстебнув ліву кешеню, висмикнув з неї англійську шпильку і подав її молодшій дочці. Дівчина простягла вже руку, та стара, більше для годиться, запротестувала:

— Що ви, хіба їм шпильки в моді...

— Це мій подарунок дівчатам,—сказав Короп, висмикуючи з правої кешені другу шпильку, і поклав її поруч з циркулем на столі.

— Спасибі, спасибі... Ой, які-ж славні шпильки, Усте!—сказала нарешті мати дочкам, подержавши в руках шпильку, додала:—подякуйте Василю Дмитровичу за шпильки,—та налий їм

молока стакан: ми отак молоком більше перебиваємося, бо такий скрут—ніколи ще такого не було...

— ...То право на „Бистрівщину“ наше по планах?—запитала вона Коропа, коли той допивав уже другу шклянку гарячого, з піною на вінцях, молока.

— Тут, бабо, навіть без астролябії видно: ваше... Циркуль показує межу на верби, і приговор про це говорить...

— Були колись верби, а тепер—пеньки: на пеньках тая межа...

— На пеньках, ясно,—погодився математик і поважно, загорнувши циркуля у білу тонку полотнину, що її дала стара, схoвав його до кешені.

Вирядили Мазуни аж за ворота Коропа. Стара казала йому, що такий він хороший та розумний чоловік, і дочка в неї Устя—найкраща на всі Стайки хазяйка; Мартин згадав за лінію, яку визначив циркулем математик, і просив, щоб той не забув записати ту лінію до планів його, Мартина Мазуненка, землі...

Короп обіцяв записати: він дякував старій за все—за повну торбу, де лежала тепер ціла ще сива паляничка, за узвар, якого вкинула Устя до торби, за сало...

І всі Мазуни були задоволені, що він, Ко-

роп, без ніякої стрілябії так правильно межу визначив, раяли йому:

— Ідіть на село, просто до Марусиків — там теж треба землю переміряти, бо просто ріжуться люди!..

Короп ще раз подякував, і пішов не селом, а поза селом, бо славу його, як землеміра, рознесли у всі кінці села Мазунові дочки...

— До нас землемір з циркулем приїздив, і батько план показували, а він каже: „земля на „Бистрівщині“ ваша, межа по пеньках, і дядько не по закону забирає у вас „Бистрівщину“...

Люди цікавилися землеміром, а брат Мартинів, Петро Мазун, казав на все це зо-зла:

— Циркуля привіз? Виміряти дідівщину захотілося? хай ото вийде на поле — втоплю обох! і лаявся люто.

... Сонце на заході черкає щолопок гори. Короп біжить стайківськими полями: десь надходить буря, і за рікою, куди поспішає до сусіднього села математик, грізно гремить-нахваляється грім.

Він іде... Вітер вириває з пилу великі краплини дощу та кидає їх під ноги, на суху землю...

— Циркуля побачила, і — маєш: „хороший, розумний, а межа на „Бистрівщині“, по пеньках“ — згадав Короп, перебігаючи кладку через річку, стару Мазунку; зла, задоволена рисочка лягла йому на вуста — не засміявся, а підхоплений вітром побіг сухою стежкою далі...

Надходила степова буря: попереду сивими кіньми мчали вітри; за ними, вибиваючи у великого бубона якийсь дивний ритм, співало кожне стебло землі; навіть маленька, суха берізка перегнула на стежці свого тонкого хребта та надулася мов ящурка, і злякано прислухалася, — а вітри схиляли, перебігаючи полями, крихкі хліба долу...

Сонце у тьмі пилу було дивне: синє — ніколи не бачив Короп за своє життя такого сонця!

Він зупинився; перед його очима, на заході, бризнуло в-останнє вогненним серпом сонце — дивно зажеврів щололок гори, — а далі все заступили темні, патлаті хмари; математик згадав за Мазунів: обличчя йому зашарілося соромом, що змішаний був з болем...

— Тьма, звірі, — сказав у-голос Короп, швидко витяг з кишені білу полотнинку, де лежав загорнутий циркуль, розломив його зо-зла на дві половині та кинув далеко на ріллю...

Далі Короп застебнув на всі ґудзики свого піджака, і побіг, коливаючись з боку на бік мов качур, до села: степ засинів під рясним дощем — хвилина — і дощ заткав на дорозі куцу, сіру постать математика.

Греміли Стайківські гори, водами клекотіла ріка, а спраглу землю засівав теплий, літній дощ.

ОПОВІДАННЯ БЕЗ МОРАЛИ.

У вікні гостинниці „Норвегія“ ще горіло сонце, коли торговка Ганна Рижкина, закотивши манаття, гукнула до підвалу сусідки:

— На! Ось тобі, сукина доч, твоя центральна рада!

Невідомо на яку відповідь сподівалась після цього Рижкина, але факт, що межи ними відбувся в такий спосіб диспут: „Хто кращий—Денікін, чи Центральна Рада?“—зацікавив самсобою опецькуватого Жигала.

Рома,—сказав Жигало, салдат сотні генерала Бредова,—скоріше до вікна, от де цирковий номер!

Та Рома, Роман Кравчина, звіркуватий, довготелесий хлопець з покарбованим носом, з плечима, мов присішки два добрі, — не схотів підводитися із заялозеної канапи, де він лежав у задумі майже з ранку до полудня.

— Знову лаються?—поспитав він, цвіркнувши слиною на підлогу, Жигала. І мляво:

— Цю рижу суку (вона-ж лящить, правда?) хтось колись пристрелить... От в'їдлива!

— Ех,—покрутив головою Жигало,—ти пропустив такий номер, брат, що його рідко можна побачити!..

— Ти за чека стоїш? За комуну з жидами? Нє-є, довольно руськими командувать!

Це вже Рижкина віяла свої докори десь на веранді, бо слова лящали прямо в шибки „Норвегії“.

Зачини, Яша, вікно, хай не смердить вона своїм голосом!—гукнув жартома Кравчина та, не чекаючи коли той зачинить—сам зачинив; далі він вийшов до коридору, глянув бистрими очима на обидва боки, а двері кімнати взяв на защіпку.

Жигало стояв здивований.

— Яша, ти мій друг, правда?—запитав не по звичайному Кравчина.

— Ти дурак,—одказав той:—а хто-ж я для тебе—сука може рижа, чи що? Я не понімаю... Для чого ти защепнув двері?

— Діло, Яша, смертне...—І Кравчина пильно-пильно подивився у вічі товариша, що сходив з ним у бредівській сотні всю правобережну Україну...

...Ти мене добре знаєш,—продовжував він:—я не продаю людей, як ота, що гавкає під вікном, а служу так... Тобі от програма Махна не понаравилась, а в мене инші гріхи, але діло не в цьому...

— Програма?! Згорить він з програмою: раз, розумієш, дозволив грабить шість часов одно містечко, а не вспіли приступить—кінчай: ніякої програми в його немає!—випалив, не чекаючи кінця Романового слова, Жигало.

— Ну, от,—серйозно пропустивши Жигалові слова, казав знову Роман:—програма, кажу, не важна, а факт, факт—о-це все! Зайняли ми цей пархатий городок—дай, значить, поласувать, а тут—офіцери роми з винами п'ють, а ми два тижні сорочки нової не бачили... Хіба це програма?..

Жигалові так припали к серцю слова ці, що він мимоволі аж перегнувся через більце канапи, слухав.

— На, подивись на цю сорочку—чорна, циганська? А треба щоб вона була біла... Все. Кравчина розстебнув англійську гімнастьорку, і показавши разом із жовто-сірою сорочкою великі, волосаті груди, казав:

— Треба нам, Яша, почиститься... У мене сьогодні цілий день з думки не сходить отой магазин готового на Катерининській вулиці... Бачив?..

Жигало засміявся... Так, він бачив, але Кравчина здурів—це-ж один квартал од штабу!

А на його сумніви—Романові слова:

— Тебе лякає штаб?.. Чудак, їй-бо! Це краще для операції... А я не можу всидіти, пальці

просто крутить, застрелю когось, коли не зробимо діла... Ти тільки вислухай,—треба-ж небагато...

І він розумно, з точністю математика, вирахувавши найдрібніші деталі операції, вивів перед очі Жигалові не тільки план,—він переконав його, що треба, нарешті, піти до бані в білих сорочках, що треба пити вино на землі, бо-ж Кравчині з Жигалом ніяка програма—згорить вона!—к серцю не ляже...

— Я піду, в Махна трудніші діла були,—захоплено сказав Жигало:—жаль тільки мені, що розстріляють нас, як плюнуть раз, Рома...

Кравчина мовчки поставив гранату на стіл і туго, по військовому, підперезався ремінем, засміявся:

—А коли товариші, наприклад, застукають нас у „Норвегії“, як ти думаєш, цілувати будуть?..

— Ша, голосую...

Це була ще звичка в Жигала з фронту погоджуватись таким словом.

— А тепер,—хижо моргнувши бровами, закінчив Рома:—чіпляй оці погони офіцерські, сідай на останні на візника та рівно—п'ять—під'їзди до готового... я буду на місці. Голосуєш?!

Жигало, тримаючи в руці офіцерські погони з трьома зірками на зелених доріжках, ще раз сказав „голосую“ й нервово скинув на ліжко шинелю.

— Це кращий номер, як Рижкина показувала!.. Тільки...

Він не скінчив фрази, коли хтось постукав обережно до кімнати, Кравчина незадоволено скинув з гачка защіпку, а тоді вже просунулася й голова хазяїна „Норвегії“ —маленького, рижого єврея, з переляканами очима:

— Вам чай, господа, не нужно?—тихо сказав він.

Яша глянув на нього так, як повинен був дивитися салдат бредівської сотні, косо:

— Шо? А, чай... Мабуть, так що... голосую за чай!

Але Кравчина не звик до чаю, бо в них на Херсонщині, не дуже його долюблюють, а йому-ж ще раз треба побачити все на місці, заскочити до штабу, сьогодні може бути дощ, а, головне, зіпсувала йому своїм голосом апетит Рижкина...

Він струнким салдатом, з погордою навіть на сміття, що летіло з глухого базару, пішов, сірий, як і небесна даль, до центру міста.

Коло штабу, куди прийшов Кравчина, на цей раз не було крику. Вартовий юнкер, мов той снігир, чепурився, рушницю він побідно поставив до щербатої стіни готелю (місце штабу), а сам пас очима оті крикливі тіні вулиці, що так голосно хвалили вітер:

— Ах, вітер який!

Але вітрові сьогодні, видно, зовсім не цікаво було слухати компліменти, більше—він був сердитий, бо струснув каштана так, що в старого аж сльози листом покотились...

— Осінь скоро,—це Кравчина юнкерові, а той поспішно, взявши рушницю, зарапортував:

— Да, да... Вам кого нужно?

— Капітана Рилова.

— В штабє нєт... Да, осень...—Юнкер ліниво подивився на ставну постать Кравчини, хотів щось запитати, але—здалося йому—нічого цікавого не скаже це покарбоване лице, не заспокоїть його, юнкера, що доведеться скоро залишити це місто, що...

— Так...—Кравчина хвилину подумав, а потім знову:

— Так... Ну, до-свіданія!—Це він сказав уже нарошне, засміявшись ледве помітною посмішкою, і пішов, весело підсвистуючи, за ріг готелю. Він був задоволений. Капітана Рилова в штабі нема—все гаразд буде, бо-ж відомо всім, що коли Рилов нікого не б'є в штабі, тоді гуляє...

— Вот рожа в етого хохла—умрі, хуже зверя не сищеш!—подумав юнкер, пожалкувавши, що така гарна фраза так марно пропала:—ех, скільки-то хвилин могла сміятися з цього ота, з вулиці—„ах, вітер який...“

Але треба було вартувати. Тоді юнкер, наче сонце було в його чоті й збивалося йти в

ногу, суворо глянув на захід сонця, і на його злість вдруге з'явилася серед двору ворона, копирсаючи носом свіжий кінський послід.

— Так... Ну, до свіданія!—Перекривив юнкер Кравчину:

— Вот єщьо мова ефіопская...

Він уже шостий раз підводив очі до стрілок годинника в магазині, де було написано традиційне „точноє время", але ще був не час, а коли так, Роман вдруге оглянув набої револьвера, перевірив патрони в рушниці, і провівши очима дві пари з п'яними офіцерами, почав ходити од стовпа до стовпа, приказуючи майже в-голос слова: „Яша, Яша, господін поруч-чік!"...

І сміявся... Вулиця була незнайома Кравчині, правда, й саме місто він бачив перший раз за своє життя, та воно й на мапу тільки через Дніпро попало...

— Паршиве місто: пахне махоркою, славиться калюжами,—подумав Роман.

А в цю хвилину із-за рогу, де метлявся змокрілий трьохкольоровий прапор, де залишився юнкер, мов снігир, вилетів у кубанській, денікінській шапці, на гнідих конях—Жигало.

— Пора,—мовив Кравчина та спокійно, козирнувши при зустрічі якомусь офіцерові, підійшов до магазину.

Жигало жваво відповів, як і слід молодому офіцерові, на привітання Кравчини, смикнув чо-

мусь кінчик башлика на плечах і, трохи схвильований, заскочив купувати білизну...

Кравчина залишився хвилин зо-три на дворі:—„хай приглянеться до товару",—подумав він, нервово засміявшись.

— Звиніть, що спитаю,—звернувся до Романа візник:—це ваш командир, да? Геройський видно, парень...

— Умгу... Ти краще проїдь, земляк, щоб дорогу не заступать, за стовп.

— Можна й за стовпом... Війо, гражданка!—смикнув візник борозного коня:—крути хвостом помалу, осінь на носі...

Але не чув був Кравчина ніжности візникової до коней, не дослухався; він стукнув черевиками французькими, три пальці до кубанки приклав—занімів: ніколи не ждав Роман, що на метке своє око, аж тринадцять покупців у магазині буде!..

Подожді,—сказав йому по-плановї Жигало, кальсони гинзбурські розглядаючи:—подожді, покупкі возмьош...

Не вспів Кравчина „слушаюсь" вимовити, як на церемонію,—коли він честь товаришеві віддавав,—піднявши кошика в руці, радісними, зеленими очима, вдивлялась якась пані огрядна...

Рома, не стріляй женщину!—божевільно крикнув Жигало, впізнавши Рижкину в магазині; на крик повернули голови покупці—обличчя

чоловіків були серйозні, а в жінок переляканоздивовані,. але не дав їм до пам'яті Кравчина прийти, зубами скригнув:

— Під прилавок залазь, в бога вєру...

А коли хазяйський син, молодий реаліст Фінкельштейн, хотів з магазину на чорний хід проскочити, тоді Кравчина просто сказав:

— Я не буду вбивати одного, а рознесу гранатою всіх...

Рижкина, кумедно підбираючи спідницю перша залізла під прилавок. У старого Фінкельштейна трусились ноги, коли Жигало вкидав до мішка гинзбурзькі кальсони, але він спромігся запитати:

— Разве вам, гаспадін-офіцер, так много кальсон нужно?..

— Не безпокойся,—відповів йому Кравчина,— тобі переміна зостанеться!—і підійшов спокійно, як чай до столу пити в „Норвегії", до каси: мало грошей; револьвера показав ще й зуби білі-білі,—тоді блискуча від матерії та жирна рука старого Фінкельштейна із-за пазухи решту подала Романові... Чемно подякував.

Операцію було скінчено. До вуха Кравчини долетіли з надвору бадьорі поклики візника на „гражданку"—це від'їздив Жигало; бубоніла по старечому Катерининська та ще свиснуло десь у темряву три-чотири постріли, коли він, тримаючи в руці револьвера, шугнув, мов

степовий кінь рознузданий, в глухі переулки базару...

— Бандіти, бандіти!.. Спасайте!—кричав до здивованої темряви Фінкельштейн молодий, але юнкер, що мав закінчити свою варту коло штабу, добре знав звичаї армії генерала Бредова:

— Жіда давлять гдє-то,—нервово промовив він, і підняв на руку рушницю.

А вулиця, зачувши постріли, злякано стукала віконницями, спускала штори крамниць; перехожі тікали, роблячи вигляд при зустрічі з військовими, що їх лякає дрібний, осінній дощ.

— В чом дело?!—питав хтось хрипко коло штабу, але відповіди не було.

Минуло три дні. Жигало з Кравчиною поверталися пізнього вечора з бєні, попалюючи папироси „Білого орла". Приємна млость лоскотала хлопців—випили-ж бо вони дві пляшки вина найкращого, мали ще вдруге пізніше випити з дівчатками—мріялося так... А Кравчина не втерпів:

— Хороша білизна, спасибі старому,—сказав він весело до сентиментальних каштанів на Катерининській вулиці...

— Хороша,—погодився Жигало, але слід,— додав він,— після бані поголитися акуратно.

Нічого проти такої пропозиції не мав Роман:—Хе, поголитися? Можна.

Людина, на його думку, коли підголиться,

мов те великоднє яйце, що ним умивався був колись Роман на хуторі...

Дивно тільки Кравчині: охоронників по місту з білими нарукавниками, як посіяв хто: гімназисти, реалісти... Рушниці правильно не вміє взяти, а ходить так, наче він з матросами воював—не любить таких Кравчина, до смерти не любить!

— Зайдемо, Роман, до цього манькюра нещасного,—перепинив думку Романові Жигало, пальцем тикаючи в розбиту вітрину голярні:— світиться—голять.

— Сьогодня, Яша, коли не підголять нас товариші—все можна...

Жигало:

— Дай руку, друг!

Роман подав руку товаришеві на порозі голярні, підморгнувши обережно: „ша, мовляв, не треба зарічаними бути", і вони зайшли, дзенькаючи новими шпорами, до голярні.

— Холодно стає,—сказав Кравчина (він забув вітатися давно),—холодно... Так, а нас підголить нужно... Тільки ви, господин парикмахер, горлянки не переріжте, харашо?...

Голяр винувато посміхнувся.

— Нєт, в меня такого случая нікогда єщьо не било!—Привітно, влесливо поклонившись, відповів він, хутко насипаючи порошок до мильниці.

В голярні було порожньо; Жигало поставивши в куток рушницю, витяг мовчки папироси, сів на потерте крісло й довго роздивлявся малюнок орла на коробці—куняв: він таки більше випив, — рішав Жигало, — а ніж треба, їй-бо, більше!

— Пархатий у вас городок,—оглянувши сірі стіни голярні, мовив Кравчина, а на його слова голяр-еврей злякано:

— Нєт, ето под осінь так... Я не только здесь работаю, раньше, напрімер, в Кієве трі года...— І він піднявши в руці бритву хотів, видно, розказати ще про свою голярню в Киіві, та Кравчина, стривожений чимось, незадоволено перервав його запал:

— Голи...

Тоді бритва, вигострена справді так, щоб відповідати своїй назві, тихо спустилась в руці еврея на Романове обличчя...

— Там, пожалуста, прищика не скосіть,— м'якішим голосом вимовив клієнт, але голяр кинув йому звичайне заспокоєння та вдруге намазав обличчя милом.

— Ви работаєте, здравствуйте,—це ще за дверима голярні промовив хтось старечим баском, потім зняв на порозі сибірську шапку— вклонився, а Жигало майже скрикнув глухо— тю!—присів: так, це був старий Фінкельштейн, білизна якого так приємно лоскотала Жигалове тіло...

Фінкельштейн, здавалось, затулив своїм широким тілом двері; на його обличчі разом з переляком з'явилась раптом якась рішучість, більше, радість, така радість, що зривається до крику.

— Пізнав, ясно як дим—пізнав,—рішив схвильований Жигало.

— Ізвініте...—почав Фінкельштейн, до дверей простуючи, але голяр запобігливо, кинувши голити Романа, загукав:

— Ну, зачем вам безпокоїться?.. Одну мінутку, Арон Мойсеєвіч, только одну мінутку... я сію мінуту...

Дверима, що вели до спальні голяревої, хтось постукнув; здивований, він повернувся до стільця, де сидів був Роман, але там лежала лише вимазана в мило серветка, а сам клієнт зник, мов дух, невідомо куди; голяр не вспів скрикнути,—не розуміючи в чому річ,—як на порозі з'явилась постать невідомого офіцера:

— Прошу побріть...

— Ето, господін-офіцер, бандит!—закричав Фінкельштейн, показуючи пальцем на Жигала.

— Хата,—рішив той, зразу зробившись тверезим і впустив додолу коробку з папиросами:—отак засипався по-дурному, а Рома...

Жигалові не було часу думати про Рому, коли під носом справді блищало дуло револьвера, а старий Фінкельштейн захоплено оповідав офіцерові про блискучу операцію двох у його

крамниці, де гинзбурзькі кальсони, де свідки, де...

Для фасону, для газети,—подумав обеззброєний Жигало,—дадуть кулю...

Він тихо, зажурено ступав у грузьку дорогу вулиць міста К., боязко лапав крізь кешеню шинелі, й там, згадував, були оті гинзбурзькі—згорять вони!—підштаники, що смерть йому, Жигалові, до світа ще дадуть.

Було пізно. Місто давно вже спало, а сонними вулицями, мов дітвора граючись у війну, бігала охорона з гімназистів; вони, з білими нарукавниками, підбігали до процесії з чотирьох, серйозно розмовляли, оточивши офіцера, а потім, козирнувши на військовий стрій, зникали в туман-мряці, мов сонні тіні вулиці...

Процесія мовчки підходила до штабу. Огні в штабі, як помітив ще здалеку офіцер, горіли не по-звичайному: велика заля—колишня вітальня готелю—світилася, як давно колись, ще на вінчанні офіцеровому в соборі. Коло готелю коні, навіть фаєтон генерала (офіцер зупинив трьох, осмикуючи шинелю), а вікна залі тремтіли з реготу—зухвального, п'яного...

— Гуляють,—радісно подумав офіцер, кивнув щось вартовому, а сам, кланяючись на всі боки, не пішов—побіг до залі. Коло дверей зупинився:

— Капітан Рилов єсть? Кто дежурний офіцер?

— Там,—спустивши додолу очі відповів вартовий салдат.

... — За Русь, за гаспод-офіцерів, гаспада, я поднімаю...

— За вас, Валєрія Ніколаєвна, за рускую женщину, за...

— Как мінє неприятно всьо ето,— зідхнув Фінкельштейн, глянувши на лютого Жигала.

Він сказав до нього:

— Ви думаєте, я заявлял? Нєт, я встрєтіл вас случайно, ну, а мнє—сделайте сібє так— больно, я...

— Мовчи, бо вдарю!—гукнув Жигало, визвірився:—я бачив твої підштаники, га?

Бачив, питаю?

— Ти што-ж,—кивнув до єврея, співчуваючи Жигалові, вартовий:—бандитом чєловєка дєлаїш, гад?

Голяр злякано й образливо забалакав щось до старого по-єврейськи, але його грубо перервав салдат.

— Не гергай тут, говори по-руськи!..

Євреї замовкли, а на порозі, виставивши ліву ногу вперед, із срібним пояском навкруги тонкого стану, стояв офіцер.

— Жігала,—сухо, з призирством сказав він.

— Так точно, господін офіцер!—гукнув з якимсь диким поривом Яша Жигало, ставши струнко так, що тримтіли ноги.

— Грабіл, сволочч?..

— Лож, господін-офіцер!

— Жід, свідєтєлі єсть?—ще з більшим призирством, з ненавистю запитав офіцер Фінкельштейна. Але старий, перелякавшись такої зустрічи в штабі, не міг підвестися з дубової лави, сидів мов прикутий.

Свідєтєлі, гаварю—встать нужно, морда паршівая, когда гаваріт офіцер! Есть у тебя свідєтєлі?!

— Я могу, господін-офіцер, доставіть...—тихо проказав Фінкельштейн, та офіцер уже його не слухав: його око спинилось на голяровому халаті:

— Ти что скажеш?!

— Я вас сєгодня бріл...

Офіцер оскальнувся посмішкою, а коли в залі залунали слова: „за Валєрію Ніколаєвну“— незадоволено залишив допитувати й пішов до залі.

Жигало мимо своєї волі глянув до дверей; так, там, запалюючи папироси, стояв з рушницею Кравчина, готовий на все; він підморгнув Ящі мовчати, а сам не спускав очей із старого єврея... Це вже була боротьба більша, а ніж варті того гинзбурзькі кальсони!

— Всігда так,—глухо казав до вартового Роман:—всігда, говорю, невинного чоловіка бандитом роблять...

І він низько-низько насунув на очі кубанку,

а коли вартовий офіцер знову з'явився на порозі вітальні, тоді Кравчина поспішно вискочив за двері.

— Свідетелей доставіл?! Ілі я,—по твоєму,—пойду за німі?..

— Ми, он сейчас, сію мінуту, господін офіцер,—поспішив заспокоїти його голяр, плекаючи єдину надію в душі—вискочити з цього п'яного божевільно-дикого штабу...

Євреї, схиливши голови, тихо пішли до дверей; Жигало-ж стояв струнко, аж поки офіцер не зник за дверима залі, а тоді, ображений, сказав:

— От, хто грабить, а кому страждать доводиться...

Він вільніше зідхнув, попросив закурити у вартового та, певний за товариську натуру Кравчини, ждав кінця такої неприємної історії...

А на думки Жигалові з вітальні порощав сміх, змішаний з п'яними піснями, що хтось там одну найчастіше заводив:

За мілих женщін,
Прелестних женщін,
Любівшіх нас,
Хотя-б ліш час...

— Ви хотіли, Ароне Мойсеєвичу, пошукати правди...

— Чого ви кричали?—картав старого по єврейському голяр на вулиці.

— Тихше, ай... Йому свідки потрібні? Тюрма за ним плаче...—безпорадно, прискорюючи ходу, відповідав Фінкельштейн.

Вони так бігли, що здавалося, ніби слідом женеться, от-от насяде—ціла орда... А вулиці—глухі й мертво-сонні.

Навкруги було тихо, тільки на другому боці вулиці,—стрибаючи через калюжки,—бігла майже поруч з євреями довга, сіра тінь шинелі. Ще лишилося Фінкельштейнові десять кроків додому, слід проскочити два стовпи:

— Я боюсь домой сам,—сказав голяр, та старий не відповів, поспішав.

І раптом тінь, що мчала на другому боці, цокнула затвором, наче лузнула горіха. Так, тепер було ясно: тінь перебігала вулицю, коли євреї рачки полізли до хвіртки, де Фінкельштейн упав через поріг на переляканого голяра—темно, страшно; за ними залунали разом з лайкою постріли, а назустріч загавкав з двору собака...

— Оце тобі підштаники!...—засміявся, хвостату лайку спустивши з вуст, невідомий, що з такою насолодою вистрілив; але євреї лежали так тихо, що навіть самі не були певні за своє буття...

... Кравчина спокійно повертався тепер до штабу. Він уявляє до дрібниць задоволені щелепи Яшки, а сам, гордий своїм вчинком, не міг здержати почуття,—говорив:

— Хто тепер герой, Яша?! Ти думав я предатель?...

— Нє-єт...

І перед очима Кравчини сіро-сіро закурилась дощем вулиця...

— Раз, два, — я на місці? — поспитав Роман Жигала коло дверей вітальні; очі його горіли хижо, по вовчому:

— Яша, вони н і к о л и не приведуть свідків!.. Жигало зрозумів... Та Кравчина, мов п'яний, захоплено казав:

— Але ти ще підожди трохи, хай-но я рапорта гаркну Рилову: напали, мовляв, коли я проходив...

Яша злякано підвів очі:

— Гляди не зіпсуй діла...

— Я, я зіпсую діло?.. Яша, ти мене ще тоді не знаєш!..

Кравчина повернувся до дверей вітальні. Салдати закам'яніли, шаркаючи по підлозі підметками: стояли струнко. З дверей, розжовуючи щось щелепами, вийшов комендант Рилов...

Кравчина стукнув закаблуками черевиків:

— Господін капітан, разрешить доложить?..

— О чом доложіть? — посміхнувся п'яний Рилов.

— Я служіл в гвардії єго імператорського велічества, государя імператора полку, во время етіх бунтов, в частях єго превосходітельства

генерала Бредова, состоя во вверенной вам команді, честно ісполняя...

— Паслушай, — перебив його задоволено Рилов: — ти кто: хохол?

— Хохол, господін капітан!

Салдати-вартові й Жигало тихо засміялись; вони ніколи не бачили ще в такій мірі п'яного Рилова — він не стояв уже на ногах — гойдався, тримаючись рукою за хреста на грудях, а запитання робив дивні...

— Пойдьош к генералу, — сказав здивованому Кравчині Рилов: — да, пойдьош к генералу...

— Слушаюсь! — несамовито скрикнув Кравчина, не розуміючи ще, чому саме він має піти до генерала, коли йому треба лише звільнити Яшку Жигала, але Рилов перепускав уже його до вітальні.

В залі, куди несміливо ступив два кроки Кравчина, крутилося якесь колесо з синього диму — так було накурено, столи стояли вквітчані з дорогими винами, а білі скатертини було залито вином, мов кров'ю: пятика наближалась до кінця.

— Гаспада-офіцери, гаспада...

— Ви оскорбляєте, поручік, даму, ви...

— Гаспада!.. (це Рилов).

Всі, як на крик Жигалів у магазині, повернули посоловілі очі до Романа. В залі пролетів тихий жіночий крик.

— Дєлай рапорт!—наказав, упавши в крісло, Рилов.

К р а в ч и н а:—Я служіл в гвардії єго імператорського велічества, государя-імператора полку, во времня етіх бунтов, в частях єго превосходітельства генерала Бредова...

Всі присутні голосно заляскали в долоні, загукали „ура“, а якийсь зовсім п'яний старшина підняв у руці порожню чарку.

— ... Во ввєрєнной вам конвойной команді, а жиди здєлали неправильний донос на Яшку за підштаники... Я вмісті з Яшкою...

Та присутні, аж стеля зривалась, дико зареготали.

Кравчина, не розуміючи, замовк.

— Разрєшітє дать етому хохлу чарку водкі за службу, за...

— Без моралі, капитан!—крикнув хтось чваньковито з кутка, а Кравчині вже налили чарку, якась широкозада пані поклала побожно на стіл його кубанку, лишилося—випити, коли по залі пролунав раптом нелюдський крик:

— Наші застави перестреляни, а в штабє—кавардак!..

У вікно, мов оса, задзижчала куля, п'яний Рилов вигукнув якусь команду, а Кравчина перехилив до рота шклянку—випив за одним духом.

Заля-ж заахкала, заматюкала, прослала долу

білі скатертини з-під вина, а штаб генерала Бредова вискакував на вулицю, залишаючи насолоду над жінками для сміливих...

Жигало, салдат армії генерала Бредова, сказав аж за містом Кравчині:

— От, пар з вісім ще лишилося в „Норвегії“ підштаників—пропали, правда?..

Але відповідь Кравчини заглушили гарматні постріли...

Вони в грязі, забрьохані, мов тічка псів під осінь, бігли через якесь сонне село, що солодко спало ще свій ранішній сон.

ЗМІСТ.

ВИДАВНИЦТВО ПИСЬМЕННИКІВ

МАСА

Видавнича комора: **„Книгоспілка“**, Київ, вул. Короленка, 46. Харків, Горяїнівський пр., 2.

ДРУКУЄТЬСЯ:

Я. КАЧУРА

БЕЗ ХЛІБА

ОПОВІДАННЯ

ЗМІСТ: Без хліба. Похорон. Пилипчанська проблема. Справа № 22/125. Зруйнована ідея. Моя скарга.

ГОТУЄТЬСЯ ДО ДРУКУ:

В. ЧАПЛЯ

ОПОВІДАННЯ

ПОШТОВА АДРЕСА:

Київ, ул. Леніна, 19. Редакція „Пролетарської Правди“. Видавництву „МАСА“.

Ціна 55 коп.

13

СКЛАД ВИДАНЬ:
КНИГОСПІЛКА
Київ, вул. Короленка 46.
Харків, Горяїнівськ. пр. 2.